

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 40/2013.

UDK: 94:528.93(497.5)"1/9"94(398Liburnija)
Izvorni znanstveni rad

Tin TURKOVIĆ

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb
tturkovi@ffzg.hr

Ivan BASIĆ

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Ivana pl. Zajca b.b., 21 000 Split
ibasic@ffst.hr

Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (*Liburnia Tarsaticensis*) u svjetlu geografskih izvora

Tardoantica e altomedievale Liburnia
Tarsaticense (*Liburnia Tarsaticensis*)
nel contesto dello studio delle fonti
geografiche

Rad predstavlja nastojanje da se kasnoantička i ranosrednjovjekovna povijest Tarsatike sagleda cjelovito iz perspektive dostupnih izvora i iz perspektive geopolitičkog konteksta u kojem je postojala između 2. i 10. stoljeća. Posebna pozornost pridana je razjašnjavanju geografskih okvira upravno-administrativnih tvorevina unutar kojih se Tarsatika zatekla u navedenome razdoblju. Zato su ponovno razmotrene pretpostavke iznesene u dosadašnjim studijama posvećenima opsegu i značaju Tarsatičke Liburnije u kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba. Pri tome su u obzir uzeti svi dostupni izvori, uključujući i one koji su dosad ostali zanemareni u znanstvenoj raspravi o tarsatičkoj povijesti. Ponajprije su u diskusiju uvedeni izvori kao što je Peutingerova karta, najraniji i jedini kasnoantički i srednjovjekovni kartografski prikaz Tarsatike s okolnim područjem, te povelja Otona III. iz 996. godine. Zaključci analize izvora, pak, proturječe dosadašnjim predodžbama o kataklizmičnim događajima za koje se pretpostavljalo da su dva puta presjekli životni vijek Tarsatike.

Ključne riječi: Tarsatika, Liburnija, Dalmacija, kasna antika, rani srednji vijek, povijesni izvori, kartografija

1. Uvod

Tijekom proteklih stotinu godina mnoštvo se istraživača osvrnulo na različita nerazjašnjena pitanja vezana uz kasnoantičku i srednjovjekovnu sudbinu Tarsatike i područja kojim se iz nje upravljalo. Problematizirala se tako njena uloga u okviru antičkog i kasnoantičkog obrambenog sustava te opseg administrativnog područja povezanog uz nju. Jednako tako, problematizirane su i dvije katalizme, kasnoantička i ranosrednjovjekovna, kroz koje je grad prošao stvarajući tako sliku o rijetkom primjeru dvostrukog prekida kontinuiteta postojanja jednog urbanog središta. No, u dosadašnjim su studijama mahom obrađivani tek pojedini aspekti tarsatičke povijesti ne stvarajući tako sveobuhvatniji uvid u kasnoantički i ranosrednjovjekovni razvoj grada. Međutim, kada se oskudni podaci o prostornoj evoluciji i povijesnom razvitku grada i njegova područja sagledaju cjelovito, stvara se posve drugačija slika, znatno manje katastrofična od one koja se uvriježila.

K tome, neki od izvora, pomnije razmotrenih u ovome radu, dosad nisu zadobili adekvatnu pozornost koju zaslužuju u istraživanju tarsatičke povijesti. Jedan od njih je i tzv. Peutingerova karta, najraniji kartografski izvor na kojem je zabilježena i Tarsatika s okolnim područjem. No, ne čudi da je *Codex Vindobonensis 324* izostavljen iz razmatranja budući se radi o izvoru čija je datacija bila predmetom spora tijekom proteklih pet stoljeća. Ipak, u posljednje su doba spoznaje o ovom vrijednom izvoru produbljene te ga se napokon može i mora koristiti kao vrela podataka o kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji.

Ovaj je rad stoga rezultat nastojanja da se dorađe određene nedorečenosti prisutne u znanstvenoj raspravi o tarsatičkoj povijesti i pronikne u geopolitički kontekst u kojem je Tarsatika postojala tijekom osam stoljeća svoje povijesti.

2. Peutingerova karta kao izvor

Iako donosi relativno detaljnu sliku naizgled kasnoantičkoga urbanog pejzaža na području današnje Hrvatske, Peutingerova se karta (*Tabula Peutingeriana*) kao povijesni izvor dosad tek sporadično koristila u izučavanju historijske geografije hrvatskoga povijesnog prostora¹. U najvećem bro-

ju slučajeva zemljopisne i topografske podatke što nam ih donosi ovo kartografsko djelo hrvatski su istraživači, upravo poput inozemnih kolega, uspoređivali s podacima zabilježenima u drugim antičkim i kasnoantičkim itinerarijima. Međutim, sve su se usporedbe morale zadržati na razini konstatacije sličnosti i različitosti među podacima zabilježenima u pisanim izvorima i onima što ih zatičemo na Peutingerovoj karti, iscrpnom slikanom itinerariju².

dovima samo Luciano Bosio: L. BOSIO, L'Istria nella descrizione della Tabula Peutingeriana, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, LXXIV (N. S. XXII), Trieste, 1974., str. 17-95. – L. BOSIO, La Dalmatia nella descrizione della Tabula Peutingeriana, *Antichità Altoadriatiche*, XXVI/1, Udine, 1985., str. 43-57. Od hrvatskih autora ističe se pak rad Slobodana Čače, vidi: S. ČAČE, *Civitates Dalmatiae u »Kozmografiji« Anonima Ravenjanina*, Zadar, 1995., pri čemu osnovnom raspravom ostaje J. MEDINI, O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu *Cosmographia* anonimnog pisca iz Ravene, u: *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije XVII*, „Putevi i komunikacije u antici“, Peć 1978., Beograd, 1980., str. 69-83. Kako ne bismo isuviše opteretili ionako opsežnu bibliografiju navođenjem općih i specijalističkih djela posvećenih ranoj i kasnoj antici sjevernoga jadranskog primorja, upućujemo na vrijedne bibliografske preglede: G. FABRE - J.-L. LAMBOLEY - J.-M. RODDAZ - F. TASSAUX, Dix ans des recherches (1975-1985) sur l'Adriatique antique (IIIe siècle av. J.-C.-IIe siècle ap. J.-C.), I, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* (dalje: MEFRA), 99/1, Rome, 1987., str. 353-479. – G. FABRE - J.-L. LAMBOLEY - J.-M. RODDAZ - F. TASSAUX, Dix ans des recherches (1975-1985) sur l'Adriatique antique (IIIe siècle av. J.-C.-IIe siècle ap. J.-C.), II, MEFRA, 100/2, Rome, 1988, str. 983-1088. – F. TASSAUX - P. DONATI GIACOMINI - V. VEDALDI IASBEZ - P. TABARONI, Chronique bibliographique-Recherches sur l'Adriatique antique II (1986-1990), I, MEFRA, 105/1, Rome, 1993., str. 303-417. – F. TASSAUX - P. DONATI GIACOMINI - V. VEDALDI IASBEZ - P. TABARONI, Chronique bibliographique-Recherches sur l'Adriatique antique II (1986-1990), II, MEFRA, 105/2, Rome, 1993., str. 1015-1122. – Y. MARION - F. TASSAUX, Chronique bibliographique - Recherches sur l'Adriatique antique III (1991-1995), I, MEFRA, 109/1, Rome, 1997., str. 263-415. Y. MARION - F. TASSAUX, Chronique bibliographique - Recherches sur l'Adriatique antique III (1991-1995), II, MEFRA, 109/2, Rome, 1997., str. 855-985. Ondje je sakupljena sva relevantna literatura do kraja 20. stoljeća.

² Peutingerova karta je, uz *Itinerarium Antonini*, Kozmografiju Anonimnog Ravenjanina, Guidovu Geografiju i *Itinerarium Burdigalense*, djelo čiji se naslov zatiče u nepreglednom mnoštvu radova na svim europskim jezicima, od bugarskog do španjolskog, pa i na neeuropskima, poput hebrejskoga i turskoga.

¹ U biti, prikaz urbane topografije Dalmacije i Istre s Peutingerove karte temeljitije je analizirao u dvama ra-

Nesumnjivo je najsnažnija prepreka učinkovitijem iskorištavanju tog izvora bila dvojba oko njegove datacije. Starije generacije istraživača, a tako i neki suvremeni, spremno su ponavljali pretpostavku da je Peutingerova kopija karte nastala tijekom zrelog ili kasnog srednjeg vijeka kao preslika antičke ili kasnoantičke karte oko čije se pak datacije vodi jednako žustra diskusija. Tek se u posljednjih nekoliko desetljeća, inspirirana zapažanjima H. Lieba, snažnije afirmirala hipoteza o postojanju ranosrednjovjekovne preslike kasnoantičkog izvornika koja se nalazila u knjižnici opatije u Reichenau 821/822. godine³. Međutim, unatoč otvaranju ra-

sprave o mogućoj ranosrednjovjekovnoj redakciji kasnoantičke karte, istraživači skloni toj pretpostavci nisu podastri čvrste argumente koji bi joj govorili u prilog. No, ukazali su da se nedvojbeno radi o djelu proisteklom iz kasnoantičke horografske tradicije prikazivanja poznatoga svijeta⁴. Posljednja istraživanja karte, usmjerena na analizu likovnog i topografskog sadržaja karte, u biti ukazuju da je *Codex Vindobonensis 324* nastao upravo u ranom srednjem vijeku i to, najvjerojatnije, u prvome desetljeću 9. stoljeća u okrilju karolinške carske propagande⁵.

Nadalje, analiza topografskog sadržaja upućuje da je predložak prema kojem je ranosrednjovjekovna karta nastala bio načinjen za vladavine istočnorimskog cara Teodozija II. (408.-450.) kao dio pripremnih radova za izradu *Teodozijevog zakonika*. No, najznačajnija se otkrića tiču slijeda po kojem je sadržaj Peutingerove kopije nastajao. Ona je nesumnjivo proizvod mnoštva ruku koje su sadržaj dopunjavale u skladu s kartografskim konvencijama različitih i kronološki relativno udaljenih razdoblja. Većina kartografskih znakova što se na njoj nalaze mogu se pripisati prvoj, karolinškoj fazi nastanka Peutingerove karte, dok se druge može usporediti isključivo sa znakovnim jezikom kojim su se izražavale zrela i kasnosrednjovjekovna kartografija i numizmatika. U tom smislu, karta je slojevito djelo u koje je utkano više jasno raspoznatljivih kartografskih konvencija. Od kasnijih dodataka najjasnije je raspoznatljiv onaj koji se može povezati s vremenom cara Friedricha I. Barbarosse (1155.-1190.) kada nastaje i treći, antiohijski figuralni prikaz, vrlo specifičan trotoranjski znak za mjesto *Ad Matricem* nekada smješteno u dalmatinskom zaleđu, jednako neobičan znak za Trogir i niz drugih dodataka⁶.

Peutingerova karta poslužila je kao izvor za ubikaciju lokaliteta ili za razjašnjavanje njihova geografskog položaja velikom broju znanstvenika s područja povijesnih znanosti tijekom proteklih četiriju stoljeća. U nizu znanstvenih radova geografski su se podatci koji se nalaze na Peutingerovoj karti rabili za različite namjene. Od rekonstrukcije regionalnih segmenata rimske prometne mreže, preko rekonstrukcija uloge i značenja pojedinih antičkih i kasnoantičkih urbanih središta, do jednostavnih potvrda da je određeni lokalitet postojao u antičkom i kasnoantičkom urbanom pejzažu, sadržaj karte je univerzalno korišten kao najznačajnije pomoćno sredstvo u golemom broju znanstvenih radova kojima sama karta nije bila predmetom istraživanja. Na veliku većinu tih djela referira se u disertaciji T. TURKOVIĆ, *Prikazi gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb, 2010.

³ Hans Lieb je 1970. godine iznio tezu o mjestu nastanka i čuvanja Peutingerove karte. Lieb, naime, donosi podatak iz kataloga knjižnice benediktinskog samostana u Reichenau u kojem se spominje *mappa mundi in rotulis I(I)* koja se 821./822. godine nalazila u knjižničnoj zbirci i to ga je navelo na zaključak da se karta nalazila u samostanu u Reichenau gdje ju je nakon šest stoljeća pronašao Conrad Celtes. Lieb ovu tvrdnju potkrepljuje i drugim argumentom, odnosno neobičnim spomenom Crne šume (*Silva Marciana*, današnji Schwarzwald) na Peutingerovoj karti, ali i u djelu Amijana Marcelina, te nakon toga tek u kronikama Reichenau iz 11. stoljeća. S obzirom na ova dva argumenta, Lieb zaključuje da je Peutingerova karta ranosrednjovjekovna (9. stoljeće) preslika karte koja je nastala u 4. stoljeću. Pri postavljanju teze Lieb se mogao osloniti na već postojeću pretpostavku o postojanju karolinške redakcije karte koju je iznio J. R. Wartena. Vidi H. LIEB, *Zur Herkunft der Tabula Peutingeriana*, u: *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters*, Hrsg. H. Maurer, Sigmaringen, 1974., str. 31-34 i J. R. WARTENA, *Inleiding op een uitgave der Tabula Peutingeriana*, Amsterdam, 1927. O mogućnosti postojanja ranosrednjovjekovne kopije kasnoantičkog izvornika vidi u P. GAUTIER-DALCHÉ, *La trasmissione medievale e*

rinascimentale della Tabula Peutingeriana, u: *Tabula Peutingeriana. Le Antiche Vie Del Mondo*, (a cura di F. Prontera), Firenze, 2003., str. 43-52 i E. ALBU, *Imperial Geography and the Medieval Peutinger Map*, *Imago Mundi*, LVII/2, London, 2005., str. 136-148.

⁴ N. LOZOVSKY, "The Earth is Our Book": *Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400-1000*, Ann Arbor, 2001. – N. LOZOVSKY, *Carolingian geographical tradition: was it geography?*, *Early Medieval Europe*, 5/1, London, 1996., str. 25-43. – B. S. BACHRACH, *Charlemagne and the Carolingian General Staff*, *Journal of Military History*, LXVI/2, Washington, 2002., str. 313-357.

⁵ Vidi T. TURKOVIĆ, *Prikazi gradova, passim*.

⁶ Zapravo gotovo sve oznake za mjesta smještena uzduž istočne obale Jadrana, a južnije od Salone nisu proizvod iste ruke koja je iscrtavala kartu početkom

Druga značajna prepreka čitanju sadržaja karte bilo je i neriješeno pitanje njene namjene. Tijekom proteklih dvaju stoljeća uvriježila se pretpostavka da se radi o itinerarijskom djelu čija je prvenstvena svrha bila uprizoriti rimsku cestovnu mrežu. Tezu su posebno iscrpno elaborirali A. i M. Levi držeći da je na njoj prikazan *cursus publicus* sa svom infrastrukturom što ju je rabila ta rimska služba.⁷ Međutim, recentna istraživanja R. Talberta i njegovog tima, temeljena na metodi analitičke dekonstrukcije karte i translacije topografskih podataka u GIS (Geographic Information System), ukazala su na neutilitarnost karte čija je zemljopisna egzaktnost mjestimično žrtvovana poradi dekorativnog dojma⁸. No, oba su pristupa, i Talbertov i onaj Levijevih, na određeni način manjkava budući da se ovo slojevito kartografsko djelo nipošto ne može sagledavati iz perspektive suvremene egzaktno kartografije i GIS-a, niti se njegova svrha može proniknuti na temelju tek jednog od elemenata bogatog prikaza ekumene - linija cesta⁹.

Pomnija analiza slikovnog i tekstualnog dijela karte ukazuje da su u kartu ugrađena oba aspekta - utilitarni i dekorativni. Također, ne smije se niti isključiti mogućnost da je karta, sukladno tradiciji

9. stoljeća. Za razliku od, primjerice, znaka kojim je predstavljena Tarsatika, oznake za južnodalmatinska mjesta proizvod su nesigurne ruke u zemljopis slabo upućenog crtača koji se koristio drugačijim pisalom i drugačijom, nekvalitetnijom bojom. Stoga je razvidno da se radi o naknadnim nadopunama od kojih su navedene najuočljivije.

⁷ A. LEVI - M. LEVI, *Itineraria Picta: Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma, 1967.

⁸ Vidi R. J. A. TALBERT, Konrad Miller, Roman Cartography, and the Lost Western End of the Peutinger Map, u: *Historische geographie der alten welt. Grundlagen, Einträge, Perspektiven*, Hrsg. U. Fellmeth, P. Guyot, H. Sonnenbend, Zürich, 2007., str. 353-366. – R. J. A. TALBERT, Peutinger's Roman Map: the Physical Landscape Framework, u: *Wahrnehmung und Erfassung geographischer Räume in der Antike*, Hrsg. M. Rathmann, Mainz am Rhein, 2007., str. 221-230. – R. J. A. TALBERT, The Roman World in the Traveler's Hand and Head, u: *Cartography in Antiquity and the Middle Ages: Fresh Perspectives, New Methods*, ed. R. Talbot, R. Unger, Leiden, 2008., str. 109-127. Slična je razmišljanja Talbert iznio i u svom posljednjem i najiscrpnijem radu posvećenom Peutingerovoj karti u kojem je rezimirao sve svoje dotadašnje zaključke. Vidi R. J. A. TALBERT, *Rome's World. The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge, 2010., ali i osvrta T. TURKOVIĆA na citirano djelo u: *Hortus Artium Medievalium*, 17, Zagreb-Motovun, 2011., str. 291-295.

⁹ Vidi A. LEVI, M. LEVI, *Itineraria Picta* i TURKOVIĆ, *Prikazi gradova*.

iz koje je ponikla, bila popraćena dodatnim svitkom čija je svrha bila ponuditi tekstualna objašnjenja mjestâ ili pojedinih prometnih pravaca.¹⁰ Stoga, skloni smo prikloniti se Moffitovoj interpretaciji koncepcije po kojoj je karta sastavljena kao i načinu na koji je L. Bosio pristupio interpretaciji njenog sadržaja¹¹. Ona uistinu pripada tradiciji antičkih i kasnoantičkih panoramskih karata, a tome u prilog govori i upotrijebljeni znakovni jezik usporediv isključivo s onim kojim su se služile antička i kasnoantička numizmatika i kasnoantička kartografija¹².

¹⁰ J. F. MOFFIT, The Palestrina Mosaic with a "Nile Scene": Philostratus and Ekphrasis; Ptolemy and Chorographia, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, LX/2, München, 1997., str. 236-238.

¹¹ Vidi dolje. Vidi J. F. MOFFIT, Medieval Mappaemundi and Ptolemy's Chorographia, *Gesta*, XXXII/1, New York, 1993., str. 59-68. – J. F. MOFFIT, Palestrina Mosaic, str. 227-247. – L. BOSIO, L'Istria, str. 17-95. – L. BOSIO, La Dalmatia, str. 43-57. – L. BOSIO, *La Tabula Peutingeriana: una descrizione pittorica del mondo antico*, Rimini, 1983.

¹² Spomenimo samo Kartu iz Madabe, ali i znakove što ih zatičemo na topografskim bordurama kasnoantičkih mozaika s područja Sirije i Jordana. Kada se tome pridoda i činjenica da istovrsne znakove za gradove nalazimo na karolinškim preslikama kasnoantičkih djela kao što su *Notitia dignitatum* i *Corpus agrimensorum Romanorum* te na nepreglednom mnoštvu antičkih i kasnoantičkih kovanica, stječe se jasna predodžba da većinu znakova s karte (one nastale početkom 9. stoljeća) valja svrstati u okrilje univerzalnog znakovnog jezika kojim se koristila carska propaganda, državna administracija i agrimenzorska služba tijekom antike i kasne antike i koji je potom usvojila i ranokršćanska umjetnost. Vidi N. DUVAL, Essai sur la signification des vignettes topographiques, u: *The Madaba Map Centenary 1897-1997*, Jerusalem, 1999., str. 134-146. – N. DUVAL, L'architecture sur le plat en argent dit "à la villa maritime" de Kaiseraugst (première moitié du IVe siècle): un essai d'interprétation, *Bulletin Monumental*, CXLVI/4, Paris, 1988., str. 341-353. – N. DUVAL, Le rappresentazioni architettoniche, u: *Umm al-Rasas-Mayfa'ah I, Gli scavi del complesso di Santo Stefano*, (a cura di M. Piccirillo, E. Alliata), Gerusalemme, 1994., str. 165-207. – N. DUVAL, Les représentations architecturales sur les mosaïques chrétiennes de Jordanie, u: *Les églises de Jordanie et leurs mosaïques. Actes de la journée d'études organisée le 22 février 1989. au Musée de la Civilisation gallo-romaine de Lyon*, éd. N. Duval, Beyruth, 2003., str. 211-285. – J. J. G. ALEXANDER, The Illustrated Manuscripts of the *Notitia Dignitatum*, u: *Aspects of the Notitia Dignitatum*, ed. R. Goodburn, P. Bartholomew, Oxford, 1976., str. 11-25. – O. A. W. DILKE, Illustrations from Roman Surveyors' Manuals, *Imago Mundi*, 21, London, 1967., str. 9-29. – O. A. W. DILKE, Maps in the Treatises of Roman Land Surveyors, *Geographical Journal*, CXXVII/4, London, 1961., str. 417-426.

Istodobno, držimo da utilitarni aspekt karte valja povezati s namjenom izvornog kasnoantičkog modela prema kojem je nastala ranosrednjovjekovna karta. Kasnoantička je karta nesumnjivo bila izrađena za kasnoantičkog putnika ili učenika zemljopisa s obzirom na trud uložen u bilježenje udaljenosti i inih topografskih karakteristika pejzaža i sustava cesti. Ranosrednjovjekovni kartograf je, pak, uglavnom preuzeo topografske podatke s kasnoantičkog predloška, ali je kartu oplemenio suptilno istaknutom političkom porukom opće razumljivom suvremenicima. Time je karti pridao i simbolički karakter utjelovljen najočitije u prikazima Rima i Konstantinopola. No, preuzetom sadržaju nije pristupio nekritički, već ga je u mnogim slučajevima redigirao, bilo izostavljajući pojedina mjesta koja su nestala ili su izgubila značaj koji su imala u kasnoantičko doba, bilo ističući mjesta koja su u ranosrednjovjekovno doba značajem nadišla svoju ulogu u kasnoantičko doba. Pri tome je, naravno, redakcija sezala do granica njemu osobno poznatog svijeta koji nije uključivao područja središnjih pokrajina Bizantskoga Carstva ili područja poput istočnojadranske Paganije.

Redaktor se, dakle, na prostoru istočnog Jadrana zaustavljao na zapadnoj međi sklavinije u historioografskoj tradiciji poznate pod imenom »Paganija / Neretvanska kneževina«, jedne od autonomnih političkih struktura koje su se tijekom 9. i ranijeg 10. stoljeća konstituirale na prostoru istočnoga jadranskog priobalja i u njegovu zaleđu¹³. Ta se politička tvorba ustalila na prostoru između rijeka Cetine i Neretve, dok se nositelje njezine individualnosti identificira sa skupinom *Sclavi Narrentani* kako ju

je definirao Ivan Đakon u povijesnim vijestima iz 9. i 10. stoljeća koje donosi u svojoj kronici. Radi se o istom zemljopisnom prostoru na koji je naknadno svoje političke tradicije i identifikacije oslanjalo zrelo- i kasnosrednjovjekovno Humsko kneštvo kao autonoman politički subjekt relativne trajnosti, tako da će slijedom upozorenjâ M. Ančića trebati preispitati dosadašnje poistovjećivanje vladara ocrtanog prostora Mihajla (prva četvrtina 10. stoljeća) sa »zahumskim« knezom.

Kada je riječ o međurječju Cetine i Neretve i njegovu ranosrednjovjekovnom kulturnom pejzažu, valja naglasiti da, usprkos izostanku sustavnih arheoloških istraživanja, i - zahvaljujući ponajprije naporima M. Tomasovića¹⁴ - nešto bolje sistematizirana topografija pojedinačnih nalaza još uvijek pokazuje sliku koja tek u neznatnoj mjeri odudara od one koju je prije tri desetljeća ocrtao Ž. Rapanić¹⁵. Treba se stoga u cijelosti složiti s konstatacijom M. Ančića da je na prostoru između Cetine i Neretve »vrlo teško uočiti tragove 'kontinuiteta', barem onakve kakvima je navikla operirati arheološka praksa u Hrvatskoj, ali i da su kasnoantičke složenije forme društvene organizacije jednostavno nestale«¹⁶.

Dakle, rješavanjem dvaju ključnih pitanja, datacije i namjene karte, ostvaren je preduvjet za iskorištavanje karte kao izvora. Tek kada je poznato što je točno prikazano na karti, kada znamo čemu je ona služila i utvrdimo princip prema kojem je sastavljena, moguće je pristupiti interpretaciji skupova topografskih podataka koji se na njoj nalaze. Iako se s interpretiranjem podataka može započeti na bilo kojem segmentu karte, ovdje smo pažnju usmjerili na područje čija je kasnoantička i ranosrednjovjekovna sudbina tijekom proteklog stoljeća zaokupljala pozornost mnogih hrvatskih istraživača. U relativnoj oskudici pisanih izvora vezanih za sje-

¹³ Vidi raspravu *in extenso* s pregledom starije literature u: M. ANČIĆ, Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani. Tragom zabune koju je prouzročilo djelo *De administrando imperio*, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.* (Ur. I. Lučić), Zagreb, 2011., str. 239-240, 253-261 i d. – N. BUDAK, Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh-Eleventh Centuries), u: *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, (ed. I. H. Garipzanov, P. J. Geary, P. Urbańczyk), Turnhout, 2008., str. 231, bilj. 18 pretpostavlja da je etnonim *Pagani*, potvrđen za stanovnike međurječja Cetine i Neretve jedino u *De administrando imperio*, usprkos Porfirogenetovoj etimologiji u značenju »nekršteni«, moguće tumačiti i kao latinsku posuđenicu koja se odnosila na stanovnike *pagusa* Narone, te da ne mora nužno biti u vezi s njihovom naknadnom kristijanizacijom.

¹⁴ M. TOMASOVIĆ, Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju (pitanje kontinuiteta antike u srednji vijek), u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.-6. studenog 2009.*, (ur. T. Šeparović, N. Uroda, M. Zekan), Split, 2010., str. 209-226.

¹⁵ Ž. RAPANIĆ, Arheološka topografija Paganije, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup Metković 4-7. listopada 1977. Izdanja HAD-a*, 5, Split, 1980., str. 267-270.

¹⁶ M. ANČIĆ, Ranosrednjovjekovni Neretvani, str. 268.

veroljubinski prostor te arheoloških nalaza koji bi jasnije rasvijetlili njegovu kasnoantičku i srednjovjekovnu sudbinu, podaci što ih Peutingerova karta nudi čine se značajnim tragom u kojem se nazire mogući odgovor na pitanja povezana za područje Tarsatičke Liburnije.

3. Bilježenje Tarsatike na karti

Ako se obrati pažnja već samo na način na koji je prikazana topografija istočne obale Jadrana na Peutingerovoj karti moguće je zaključiti da su znakovno označena najznačajnija i najveća urbana središta poput Parencija, Pole, Senije, Jadera, Skardone, Salone, Narone, itd. (sl. 1 i 2). Simbolima su označene gotovo sve rimske kolonije na području Dalmacije¹⁷. Jedino je *Aequum* ostao neoznačen (sl. 2)¹⁸. No, među tako označenim mjestima su i gradovi koji nikada nisu zadobili status kolonije. U priobalnom dijelu Dalmacije to su Tarsatika, Senija, Skardona i Burnum. Sve su to bili gradovi sa statusom municipija, po čemu se može zaključiti da pravno-administrativni status grada kao kolonije nije bio prvenstveni kriterij zbog kojeg su gradovi bili predstavljeni dvotoranjskim simbolima. Takvo pak saznanje ruši Kandlerovu tezu da je status kolonije bio osnovni kriterij¹⁹. S druge strane, nisu

ni svi municipiji s područja Dalmacije označeni dvotoranjskim simbolima. Štoviše, većina ih nije označena ovim tipom simbola. Primjerice, *Aenona* (Nin), *Nedinum* (Nadin), *Corinium* (Karin), *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca) i *Varvaria* (Bribir) označeni su samo tekstualno²⁰. Stoga, niti municipalni status nije bio odlučujuć pri odabiru gradova koji su predstavljeni simbolima.

No, bez obzira na upravni status istaknutih gradova provincije Dalmacije, svi su oni bili značajna urbana središta. S obzirom da je njihova povijest relativno dobro istražena, teza o simbolima kao oznakama za *mansiones*, odnosno putne stanice koje su služile rimskoj poštanskoj službi, nipošto ne stoji. Simboli su vezani za imena značajnih gradova i ne postoji niti jedan razlog zbog kojeg bi u slikovnim kartografskim zabilješkama trebalo prepoznati obrise državne poštanske infrastrukture. Takvu tezu ne podupire niti oblik simbola koji nije nastao prema obliku pročelja seoskih vila. Desjardinsove i Bosiove interpretacije njihovog značenja, stoga, znatno su uvjerljivije, iako su ostale nedorečene. E. Desjardins je, tako, držao da simboli označuju najznačajnija gradska središta čiji značaj nije bio vezan isključivo za njihov upravni status²¹. L. Bosio je, pak, konstatirao da se konačni sud o obliku i značenju ne može izvesti. Ipak, smatrao je da se u obliku može prepoznati ideogramski prikaz grada i njegovih tornjeva koji su činili vizuru koja je bila poznata svim putnicima²². Time je, u biti, ponovio objašnjenje P. Kandra i odbacio tezu Levijevih.

Kako pokazuje recentni rad A. Panaita i R. Cîrjan, dosadašnja istraživanja značenja simbola osta-

¹⁷ Onog dijela provincije na čijem se prostoru nalazi današnja Republika Hrvatska. Dakle, označeni su Jader, Salona, Narona i Epidaur.

¹⁸ U slučaju Ekvuma može se pretpostaviti da se dogodila greška pri unošenju simbola na kartu. Simbolom je označeno mjesto *Inalperio* koje je u svakom pogledu bilo manje značajno od Ekvuma. No, *Inalperio* se nalazi neposredno kraj Ekvuma, pa se ne može isključiti mogućnost da se dogodila pogreška u kopiranju kasnoantičkog predloška. Pogreška se, sudeći prema »klasičnom« obliku simbola za *Inalperio* dogodila u prvoj, karolinškoj fazi izrade Peutingerove karte. Alternativno bi se u pokušaju objašnjavanja ove pojave moglo pomišljati na veću starost predloška karte; ovaj bi - u tom slučaju - bio nastao ranije od vremena utemeljenja kolonije u Ekvumu, koji je *colonia Claudia*. Međutim, tu mogućnost potire sama činjenica bilježenja na karti naselja *Siculi*, u zapadnom priobalju današnjega Kaštelanskog zaljeva, koje je također osnovano za Klaudijeve vladavine (41.-54.). Nije vjerojatno da bi kopist registrirao jednu od klaudijevskih naseobina u srednjoj Dalmaciji, a drugu (i to u najvišem pravnom statusu!) zanemario, tako da u ovom slučaju zaista valja za sada pretpostavljati pogrešku prepisivača ili neku drugu vrstu previda pri transmisiji kartografskih podataka.

¹⁹ G. RAMILLI, Gli agri centuriati di Padova e di Pola nell'interpretazione di Pietro Kandler, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*,

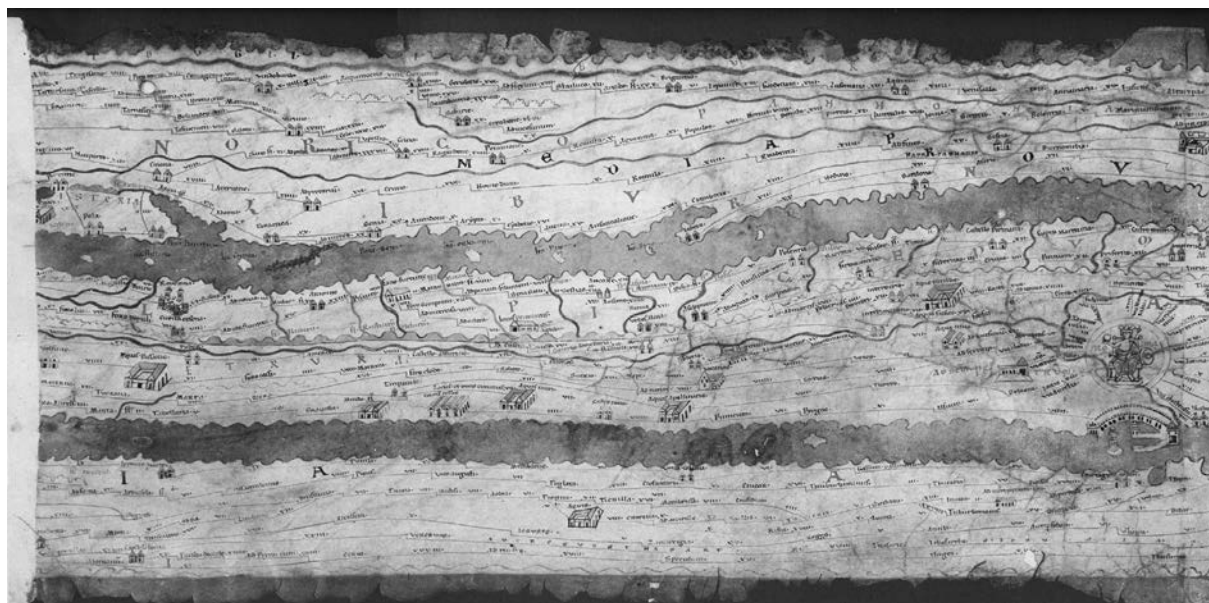
LXXII-LXXIII (N.S. XX-XXI), Trieste, 1972.-1973., str. 56.

²⁰ Enona je stekla municipalnu konstituciju u Augustovo doba, Nedin postaje municipij u doba Tiberija ili Klaudija, svakako prije Nervina principata, Korinij je municipij za Augustove vladavine (prema drugima nikada nije stekao municipalno ustrojstvo, ostavši peregrinskom zajednicom), Varvarija stječe status municipija vjerojatno za Tiberija. Vidi A. STARAC, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi. II. Liburnija*, Pula, 2000., str. 87-88, 92-94, 97-99, s donesenom svom relevantnom starijom literaturom.

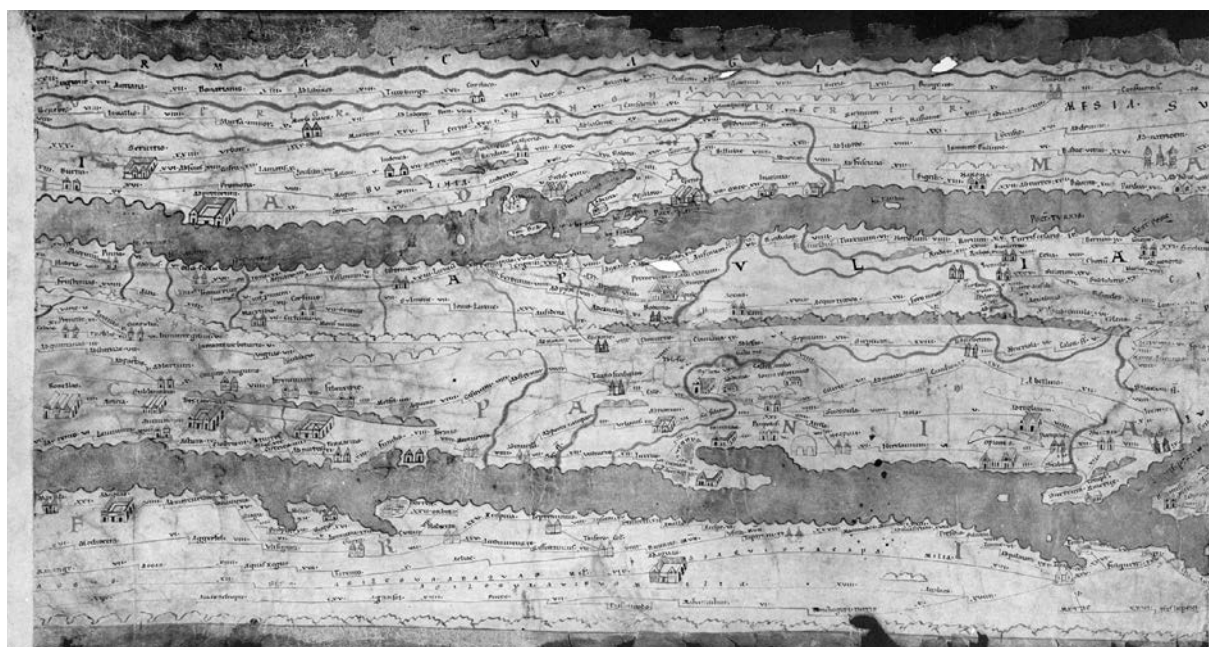
²¹ E. DESJARDINS, *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine*, IV, Paris, 1893., str. 54.

²² L. BOSIO, *La Dalmatia*, str. 53.

Sl. 1. Segment IV Peutingrove karte s prikazom Istre i Liburnije.

Sl. 2. Segment V Peutingrove karte s prikazom Dalmacije.

vila su mnogo prostora za daljnje spoznaje²³. Kako bi se razriješilo pitanje značenja simbola nužno je, stoga, promijeniti pristup. Ponajprije, posve je jasno da oni označuju gradove, no kriterij prema kojem su određeni gradovi prikazani do danas je ostao neobjašnjen. Potom, analizom oblika znaka i načina

na koji je on bio korišten u antici i srednjem vijeku moguće je u potpunosti razjasniti njegovo značenje na Peutingеровој karti.

Pri tome, ne treba zaboraviti da sav sadržaj karte nije nastao istodobno. Kako je već rečeno, izrada karte može se okvirno podijeliti u dvije faze. Prva se odlikuje egzaktnom kartografskom logikom i visokim kartografskim standardom, dok je druga obilježena nasumičnim unosima koji se, uglavnom, ne ravnaju prema istome standardu. Upravo zbog ove suštinske razlike izrazito je teško zaključiti jesu li kasniji simboli imali, za kasnosrednjovjekov-

²³ A. PANAITE - R. CÎRJAN, Juridical Status of the Roman Cities and Their Representation in Late Roman Cartography, *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, III, Venezia, 2004, str. 21-30.

ne dopunitelje, isto značenje koje su dvotoranjski simboli imali za ranosrednjovjekovne kartografe. S obzirom na očite razlike u motivaciji, vrlo vjerojatno ga nisu imali. Budući da uniformnost simbola prve faze otkriva nastojanje da se egzaktno zabilježi kasnoantički urbani pejzaž, logično je pretpostaviti da je i selekcija istaknutih gradova bila jednako egzaktna te da je počivala na definiranom kriteriju ili kriterijima. Upravo zbog toga, u narednim retcima pozornost će biti posvećena isključivo simbolima »klasičnog«, pravilnog oblika.

4. Značenje Tarsatike tijekom antike i kasne antike

Isticanje Tarsatike na karti može se vrlo jednostavno i uvjerljivo objasniti. Njen je vojni i civilni značaj tijekom antičkog doba, naime, razmatran u nizu radova²⁴. U antičko je doba ona posjedovala prilično prostran municipalni teritorij koji se na sjeverozapadu dodirivao s teritorijem tergestinske kolonije (granica njihovih kolonijskih agera bila je i dugo vremena međa između Dalmacije i Italije), dok se na jugoistoku prostirao do municipalnog područja Senije, koje je vjerojatno završavalo u vi-

sini današnje Crikvenice (*Ad Turres*); prema jugozapadu graničio je - u tom segmentu i dalje na tlu Dalmacije - s Flanomom i njenom municipalnim područjem, vjerojatno oko današnjeg Lovrana (*Lauriana, Laurentum*)²⁵. Ipak, kako bi se uvidjeli razlozi zbog kojih je Tarsatika istaknuta simbolom, vrijedi ukazati na dio njene povijesti.

Ponajprije valja istaknuti da su sredinom 2. stoljeća grad i njegovo šire područje bili uključeni u tada ustrojeni obrambeni pojas čija je svrha bila spriječiti buduće upade barbarskih naroda na područje Italije. *Praetentura Italiae et Alpium* je stoga bila uobličena u skladu s geografskim datostima na području Recije, Norika, Panonije i najsjevernijeg dijela provincije Dalmacije, čiji je obrambeni značaj uočen i sumarno definiran već u ranom 1. stoljeću²⁶. U geostrateškom smislu područje je imalo izuzetan značaj jer se naslanjalo na među Panonske nizine i Sredozemlja (Iliro-italska vrata kod Postojne), upravo na mjestu gdje se nalazio prijelaz između kontinentalne i sredozemne Europe kroz cjelokupan planinski masiv što se proteže između jugoistočne Francuske i sjeverne Grčke - najlakši i najbrži.²⁷ Sustav je uključivao veliku količinu vojnih objekata raspoređenih u poligonu Akvileja-Emona-Tergeste-Tarsatika. No, ovaj je obrambeni sustav ipak bio rasformiran već ranih 80-ih godina

²⁴ J. MEDINI, Provincia Liburnia, *Diadora*, IX, Zadar, 1980., str. 363-444. – M. ZANINOVIĆ, Liburnia militaris, *Opuscula Archaeologica*, XIII, Zagreb, 1988., str. 43-67. – A. DEGRASSI, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, Bern, 1954., str. 94. – M. SUIĆ, Liburnia Tarsaticensis, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, (ur. V. Mirosavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić), Zagreb, 1970., str. 705-716. – M. SUIĆ, Hijeronim Stridonjanin-građanin Tarsatike, *Rad JAZU*, 426, Zagreb, 1986., str. 213-278. – M. SUIĆ, Rijeka u protohistoriji i antici, u: *Povijest Rijeke*, (ur. D. Klen), Rijeka, 1988., str. 41-66. – L. MARGETIĆ, Tarsatica, *Dometi*, XXI/12, Rijeka, 1988., str. 747-762. – M. BLEČIĆ, Prilog poznavanju antičke Tarsatike, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser, XXXIV, Zagreb, 2001., str. 65-122. – N. LABUS, Tko je ubio vojvodu Erika?, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, Zadar, 2000., str. 1-16. – N. NOVAK, Prilog proučavanju municipaliteta antičke Tarsatike, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, (ur. N. Kudiš, M. Vicelja), Rijeka, 1993, str. 53-56. – N. NOVAK, Starokršćanska Tarsatica, *Diadora*, XV, Zadar, 1993, str. 175-204. – N. NOVAK, La topografia archeologica della Cittavecchia di Fiume, *Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno*, XXV, Trieste-Rovigno, 1995., str. 387-421. – A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 77-78. Uravnotežene preglede izvora i literature o Liburniji donose A. DEGRASSI, Liburnia, u: *Dizionario epigrafico di antichità romane*, vol. IV/2, (a cura di E. De Ruggiero), Roma, 1953., str. 974-976 i A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 67-73.

²⁵ A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 101. – M. SUIĆ, Hijeronim, str. 244.

²⁶ Pouzdano je da je sustav utemeljen tijekom markomansko-kvadskog rata za carevanja Marka Aurelija, dok postoje manja nesuglasja oko točne godine tog događaja. Datacija varira između 167. i 172. godine. Usp. A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 113-125. – J. ŠAŠEL - P. PETRU, *Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes*, Ljubljana, 1971. – J. ŠAŠEL, Über Umfang und Dauer der Militärzone Praetentura Italiae et Alpium zur Zeit Mark Aurels, *Museum Helveticum*, 31/4, Basel-Stuttgart, 1974., str. 225-233 i pregled A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 38-39.

²⁷ Usp. npr. P. ŠTIH, On the Eastern border of Italy in the Early Middle Ages, u: *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History*, Leiden-Boston, 2010., str. 192 (izvornik: O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku, u: *Gestrinov zbornik*, (ur. D. Mihelič), Ljubljana, 1999., str. 103-123). – P. ŠTIH, Structures of the Slovene Territory in the Early Middle Ages, u: *The Middle Ages*, str. 136-137 (izvornik: Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku, u: *Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Bd. I, (Hrsg. R. Bratož), Ljubljana, 2000., str. 355-394).

2. stoljeća, iako su određeni njegovi elementi opstali u istočnoalpskim prolazima. O tim prežicima svjedoče ratna zbivanja iz kasnijih desetljeća koja su se odvila upravo na tim mjestima, poglavito ona iz doba Septimija Severa (193. godine) i Maksimina Tračanina (238. godine), kada su carevi ondje dočekali pretendente na tron.

Kako je istaknuto u dosadašnjim pregledima i raspravama o ranoj povijesti Tarsatike, sjeverozapadni dio liburnskog prostora uobličena je u prokuratorsku provinciju oko 184.-185. godine koja je, potom, bila pridružena ovome obrambenom lancu. Poznato je i ime prvog, vjerojatno jedinog, *procurator Augusti centenarius Liburniae cum iure gladii*, Lucija Artorija Kasta²⁸. Kao prokuratorska provincija, novoosnovana administrativna cjelina bila je izdvojena iz provincije Dalmacije, a njen prokurator - iako po svemu sudeći nije vršio funkciju punog *procurator pro legato* - posjedovao je izvanredne ovlasti kriminalne jurisdikcije, izricanja smrtno osude te počast *ius gladii*, dok je otvoreno pitanje je li za svoj rad odgovarao izravno caru ili je bio uklopljen u hijerarhiju upravno-administrativnih službenika provincije Dalmacije sa središtem u Saloni. Prokuratorska provincija Liburnija nastala je vjerojatno u kontekstu opće nesigurnosti uslijed markomansko-kvadskog rata koji je dao impuls i ustrojavanju preture; otprilike istovremeno ustrojena je zajednička prezidijalna prokuratela za Histriju i Dalmaciju. Talijanski epigrafičar A. Degrassi je smatrao da se prokuratorovo sjedište nalazilo upravo u Tarsatici kao upravnom središtu provincije, te je s uspostavom Tarsatike kao glavnoga grada povezo i gradnju vojnih objekata unutar njega²⁹. No, krajem 2. ili početkom 3. stoljeća prokuratorska provincija bila je dokinuta, a Liburnija je, najvjerojatnije, bila vraćena pod ingerenciju dalmatinskog upravitelja. Sudeći po natpisu Gaja Fulvija Maksima iz ranog III. stoljeća (CIL XIII, 8007, vjerojatno iz vremena Karakaline vladavine [211.-217.]) pronađenom u

Bonnu, Liburnija se tada iznova nalazila pod prijašnjom upravom namjesnika u Saloni, što dodatno ukazuje da je kao upravna jedinica ta provincija bila privremenog karaktera:

Divum sodalis consu[l ex] / verno die et post Sicano[s] / postque Picentis v[iro]s / ac mox Hiberos Ce[lta]s / Venetos Delmata[s] L[i]b[u]r/na regna post feros Iapu/das Germaniarum con/[s] ularis Maximus paren[s] / adultae prolis gemina[e] / liberum aram dicavit / [S]ospiti Concordiae / [G] ranno Camenis Mar/tis et Pacis Lari quin / [e]t deorum stirpe / genito Caesari / [C(aius)] Fulvius G(ai!) f(i)lius / Maximus leg(at)us / [A]ug(usti) pr(o) pr(aetore)

Fulvije Maksim u tom kićenom, metrički sastavljenom natpisu, opisujući svoj *cursus honorum*, izvještava i o namjesništvu nad Dalmacijom (uključujući i *Liburna regna* te Japode) kojom je očigledno upravljao noseći tradicionalnu titulu *legatus Augusti pro praetore*³⁰. Premda, dakle, bonski natpis upućuje na povratak starijem načinu upravljanja nad provincijom Dalmacijom, istovremeno ukazuje na kontinuiranu predodžbu o političko-zemljopisnoj zasebnosti Liburnije i Japodije u odnosu prema Dalmaciji u užem smislu riječi.

Apsolutna, pak, gornja granica završetka prokuratorske provincije Liburnije jest 239. godina, kada je službu nastupio Domicije Galikan Papinijan. Taj je namjesnik Dalmacije dao obnoviti urušeni balnej u Seniji (CIL III, 10054). Kao što ističe i J. Medini, taj grad se nalazio na teritoriju Liburnije, iz čega proizlazi zaključak da najkasnije tada više nije postojala zasebna uprava nad Liburnijom, jer bi se u protivnom zahvat obnove trebao nalaziti u ingerencijama liburnskog prokuratora, te bi ga on morao poduzeti. U svemu, dakle, unatoč oskudici pisanih izvora koji bi govorili o njoj sudbini nakon kraja 2. stoljeća, moguće je naslutiti da je, po ponovnom priključenju Dalmaciji, Liburnija svejedno zadržala svojevrsnu zasebnost kroz 3. stoljeće, koja i nije

²⁸ CIL III, 1919. Vidi J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 365 i d. Usp. također J. J. WILKES, *Dalmatia*. London, 1969., str. 328-330 i M. BLEČIĆ, *Prilog poznavanju*, str. 79.

²⁹ A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 130. Usp. suprotno gledište: J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 371-375 koji ga smješta u Burnum. Oba mišljenja su relativizirana u A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 71-72, koja kao Artorijevo moguće sjedište upozorava na Salonu, ali i na Skardonu, otprije etabliranu kao sjedište liburnsko-japodskog sudskog konventa. Preostali kandidat jest, dakako, Jader. U Podstrani je od 30. ožujka

do 2. travnja 2012. održan međunarodni znanstveni skup "Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu". Zbornik radova pod uredništvom N. Cambija i J. Matthewsala nalazi se u tisku, a donijet će i priloge posvećene problemu provincije Liburnije.

³⁰ O Fulviju Maksimu kao namjesniku Dalmacije oko 208. godine, kojeg registriraju još dva natpisa (ILJug III, 2075 i AE 1944, 103 = AE 1950, 105), v. A. JAGENTEUFEL, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*. (Schriften der Balkankommission, Antiquarische

morala biti formalno regulirana kao autonomna oblast³¹.

I klasična je oblast Japoda od vrlo ranog doba bila obuhvaćena ekspanzijom pojma *Liburnia* izvan matičnog etničkog teritorija Liburna omeđenog riječnim tokovima Raše, Krke, Zrmanje i masivom velebitskog gorja: ono je nadraslo etničko-plemenski i steklo prostorno-zemljopisni karakter neovisan o etničkim identitetima stanovnikâ koji su u različitim razdobljima živjeli na ocrtanom prostoru³². U određenim je, pak, povijesnim kontekstima tijekom kasne antike i ranoga srednjeg vijeka cjelokupni taj prostor podveden pod liburnsko ime bivao ponovno ustrojavan u administrativno-teritorijalne oblasti različitih okolnosti postanka i različita trajanja, no permanentno s liburnskim atributom koji je tako povremeno stjecao i značaj političke oznake koja je pokrivala raznolike sadržaje.

Japodski se etnički i kulturni prostor započeo inkorporirati u rimski provincijalni ustroj zajedno sa susjednim liburnskim matičnim područjem već nakon uspješnog Oktavijanova vojnog pohoda 29. pr. Kr. kada su unutar pokrajine formirana sudska okružja (*conventus*). Za razliku, naime, od obližnjih liburnskih društveno-teritorijalnih općina koje su u sastav Skardonitanskog konventa ušle pojedinačno - da bi u sklopu njega postupno prolazile kroz proces municipalizacije - Japodi su u sastav konventa ušli globalno, kao etnička skupina (*Plin. N. H. III, 21, 139-140; Plin. N. H. III, 22, 141*). Od tada je japodska zemlja nerazdruživo vezana uz liburnsku, ne samo konvivencijom, već i proširenjem na nju posebnih fiskalnih povlastica koje su još ranije do dijeljene liburnskim zajednicama (imunitet, italski privilegij, privilegij alimenata)³³.

Abteilung, 12), Wien, 1958., str. 51. – J. J. WILKES, *Dalmatia*, str. 448. – A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 49.

³¹ Tako J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 392. Usp. također A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 73.

³² M. SUIĆ, Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima, u: *Arheološka problematika Like, znanstveni skup Otočac 21-23. IX 1974, Izdanja HAD-a, 1, Split, 1975.*, str. 109-117. Tu izmjenu primjećuje već A. DEGRASSI, *Liburnia*, str. 974.

³³ M. SUIĆ, Nekoliko pitanja. – M. SUIĆ, *Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V, 3346), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, XXIV-XXV, Zagreb, 1991.-1992., str. 63. – A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 58, 106-107. – B. OLUJIĆ, *Povijest Japoda*. Zagreb, 2007., str. 197.

Pliniju je Starijem zemljopisna distinkcija između Liburna i Japoda bila jasna - rijeka Zrmanja³⁴, istodobno etnografska razdjelnica (*Plin. N. H. III, 21, 139-141: flumen Telavium, quo finitur Iapudica*). Bio je također svjestan pripadnosti Liburna i Japoda istovjetnom sudskom konventu (*conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII*). Ovu je, pak, Liburniju jasno lučio od Dalmacije (*Plin. N. H. III, 22, 141: Liburniae finis et initium Dalmatiae Scardona in amne eo*). Proces poistovjećivanja Japodije s Liburnijom, čiji se začetci razaznaju već kod Plinija, nastavljen je u idućem stoljeću s geografom Klaudijem Ptolemejem (*Ptol. II, 16, 5-6*), koji u svom opisu ispušta etnografske kategorije zamjenjujući ih u potpunosti političko-administrativnim principom prikazivanja prostora. *Geografija* Klaudija Ptolemeja donosi uvelike izmijenjen pogled na etnografske datosti u zapadnom Iliriku u odnosu na starija razdoblja: područja kontinentalne unutrašnjosti koja su jednom nastavali Japodi kod Ptolemeja Aleksandrijskog inkorporirana su u širu Liburniju³⁵, pojam teritorijalno podudaran protezanju Skardonitanskog konventa³⁶.

³⁴ No, postoje problemi oko izjednačavanja Plinijeve rijeke Telavij s Ptolemejevim Tedanijem, te identifikacije jedne i druge s današnjim rijekama. Telavij se obično izjednačava s rijekom Zrmanjom. Jednako tako, Telavij (u ovom slučaju istovjetan s Tedanijem) bi mogla biti Žrnovnica (ušće Gacke). Ovisno o ubikaciji i identifikaciji rijeke mijenjaju se i mišljenja o današnjoj granici Japoda i Liburna u današnjoj sjevernoj Dalmaciji. Usp. S. ČAČE, Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 27(14), Zadar, 1987.-1988., str. 75, 83 i rekapitulaciju u A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 11-12.

³⁵ Ptolemej u Iliriku razlikuje dvije oblasti: Dalmaciju i Liburniju, od kojih potonju luči u primorsku Liburniju (od Albone do Skardone) i kontinentalnu Liburniju (japodski povijesni prostor i šire). Usp. M. SUIĆ, Nekoliko pitanja, str. 112-113. – J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 384-385.

³⁶ Konvent je bio prvenstveno sudbena institucija (nadležan je za peregrinske zajednice, kao i za građane rimskog i latinskog prava u municipijima ukoliko je parnica nadilazila određenu svotu ili se radilo o težim prekršajima i kriminalnim činima), a ne administrativna jedinica. Međutim, juridički konventi su kao posebne pravosudne tvorevine mogli igrati itekako znatnu ulogu u kulturnom i teritorijalnom stapanju raznih područja. Naime, konventi su, osim svojim sudskim kompetencijama, zajednicama koje su objedinjavali ujedno davali okvir za kulturno-religijsko zajedništvo, što se u prvom redu očitivalo kroz održavanje carskog kulta, a ponekad i kulta konventa. Upravo je Skardonitanski konvent dobar primjer takve institucije, koja je svojim

Pritom je indikativno što je potkraj istog stoljeća instituirana prokuratorska *provincia Liburnia*, dakle s liburnskom imenskom tradicijom, i to u granicama konventa. Cjelokupan, pak, teritorij Skardonitanskog konventa, uključujući sve japodske gradove, prikazan je na Ptolemejevom zemljovidu *Europae tabula quinta* obuhvaćen pod jedinstvenim nazivom *Illyris seu Liburnia*.

Anonimni kozmograf iz Ravene pojedine *civitates* sa povijesnog prostora Japoda (*Olisa, Tarneum, Abendone, Parupion, Ethetia, Ancus*) također ubraja *in provincia Liburnia* (Anon. Rav. IV, 22). Imamo li, nadalje, na umu da je za vrijeme ostrogotske uprave (493.-535.) susjedna Savija jedinstvenom upravom sjedinjena s 'Dalmacijama', valjat će se složiti s zaključkom J. Medinija kako je »veoma vjerojatno da se pravne, organizacijske pa i kulturne posebnosti Liburnije kriju upravo u jednoj od Dalmacijâ, s kojima, u zajednici sa Savijom, upravlja *comes Dalmatiarum et Saviae*«³⁷. Učestalost po-

zajednicama pružala jedinstvenu platformu za održavanje vjerskih svetkovina. U Liburniji je zasvjedočen kult konventa (CIL III, 2810, Skardona: *ad aram Augusti Liburnorum*) na čijem se čelu nalazio *sacerdos Liburnorum* (ILJug I, 247, Senija) vjerojatno biran po principu rotacije. Riječ je o »vjerskom predstavniku svih liburnskih zajednica (*civitates*) ujedinjenih u poštovanju carskog kulta« - A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 58. Dugotrajna teritorijalno-administrativna objedinjenost Liburnije i Japodije - prvotno u prefekturi za vrijeme *bellum Batonianum*, a zatim i zajedničkom jurisdikcijom konventa te kulturnim zajedništvom koje se u njemu realiziralo, na koncu i prokuratorskom provincijom Liburnijom - omogućila je formiranje odjelite oblasti unutar provincije Dalmacije, koja se protokom vremena formalnopravno tretirala na različite načine. U tom je dugotrajnom procesu organizirani kult konventa zasigurno igrao značajnu ulogu kao kohezivni faktor. Postupno obuhvaćanje japodskog etnika liburnskim imenom odvijalo se usporedno s poistovjećivanjem Skardonitanskog konventa s Liburnijom, nadrastajući na taj način etnografska i rodovska načela podjele prostora i historijskih predodžbaba o njemu. Nigdje završetak ovog procesa nije bolje ilustriran nego na Ptolemejevu zemljovidu, gdje su Japodi zajedno s Deriopima, Dindarima i Dicionima te ozemljem klasične Liburnije obuhvaćeni krovnom pojmom *Liburnia*.

³⁷ J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 426. Ovo je prvi predložio već B. SARIA, *Dalmatia* (als spätantike Provinz), u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband VIII, Stuttgart, 1956., str. 45. Problem je uočio i najiscrpnije ga obradio M. Barada - v. pregled literature u I. BASIĆ, *Problemi proučavanja ranosrednjovjekovne crkvene organizacije u studijama Mihe Barade,*

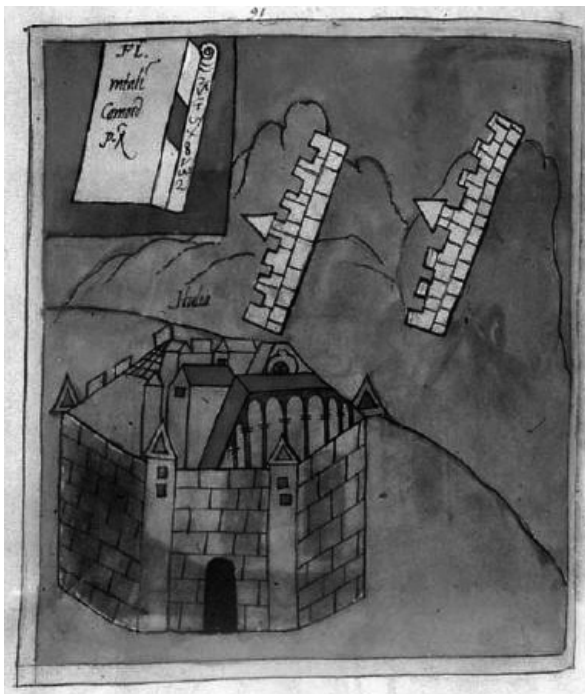
javljanja pluralnog oblika *Dalmatiae, -arum* u povijesnim izvorima od kasnog principata za ovaj dio hrvatskoga povijesnog prostora u ranom srednjem vijeku ima naročitu povijesnu pozadinu, čemu ćemo se vratiti u nastavku priloga.

Za vladavine Konstantina Velikog, vjerojatno tijekom 320-ih godina, nanovo je uspostavljen obrambeni sustav čija je zadaća bila slična onoj koju je nekoć imala pretentura. Sprečavanje barbarskih upada na područje sjeveroistočne Italije postalo je prioritet nakon ponovljenih provala barbarskih naroda³⁸. Sustav je po mnogo čemu nalikovao

Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 40, Zagreb, 2008., str. 74-81. - J. ФЕРИУГА, *Византиска управа у Далмацији*, Београд, 1957., str. 76-77 i bilj. 36 kritički se osvrnuo na tumačenje plurala *Dalmatiae, -arum*, osobito u kontekstu tezâ M. Barade, ali ne uočivši ispravno Baradino upozorenje da se duplicirano ime pokrajine javlja već od kasne antike te ga se stoga ne smije ograničavati isključivo tumačenjima u okviru bizantskog konteksta. Pozicije slične Baradinima zauzela je N. KLAJIĆ, *Vinodol od antičkih vremena do knezova krčkih i Vinodolskog zakona*. Pazin-Rijeka, 1988., str. 12-24, 39 i d., smatrajući da ranosrednjovjekovna Liburnija i tzv. Marka dalmatinska vuku podrijetlo iz kratkotrajne istočnogotske Liburnije kakva je formirana za rata s Bizantom, što je opravdano kritizirao N. BUDAK, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 21, Zagreb, 1988., str. 252.

³⁸ N. CHRISTIE, *From the Danube to the Po: the defence of Pannonia and Italy in the Fourth and Fifth Centuries AD*, *Proceedings of the British Academy*, 141, London, 2007., str. 566. Starija literatura o Alpskoj klauzuri: A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 101. - J. ŠAŠEL - P. PETRU, *Claustra, passim*. - J. ŠAŠEL, *Clausurae Alpium Iuliarum (Eine Ankündigung)*, *Arheološki radovi i rasprave*, III, Zagreb, 1963., str. 155-161. - J. ŠAŠEL, *Alpes Iuliana*, *Arheološki vestnik*, XXI-XXII, Ljubljana, 1970.-1971., str. 33-44. - J. ŠAŠEL, *Alpium Iuliarum Claustra*, u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband XIII, Stuttgart, 1973., str. 11-14. - J. ŠAŠEL, *Die Limesentwicklung in Illyricum*, u: *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, Bucharest - Cologne - Vienne, 1974., str. 193-199. - J. ŠAŠEL, *Über Umfang*, str. 225-233. - J. ŠAŠEL, *Iuliae Alpes*, *Atti del Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana*, VII, Milano, 1975.-1976., str. 601-618. - J. ŠAŠEL, *Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr.*, *Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Abhandlung 78: „Studien zur Ethnogenese“* Bd. 2, Opladen, 1988., str. 97-106. - J. ŠAŠEL, *L'organizzazione del confine orientale d'Italia nell'alto medioevo*, *Antichità Altoadriatiche*, XXXII, Udine, 1988, str. 107-114. Usp. također M. SUIĆ, *Rijeka*. - A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 38-41. - M. BLEČIĆ, *Prilog poznavanju*.

Sl. 3. *Claustra Alpium Iuliarum* u rukopisima *Notitia dignitatum* (J.-L. BOUDARTCHOUK, *La frontière et les limites*, str. 52, 53).

prethodnome, no sadržavao je i nekoliko značajnih novina. Ponajprije, za razliku od ranijeg sustava, on nije prvenstveno ovisio o jurišnim jedinicama rimske vojske, već se temeljio na strategiji dubinske obrane koja je zahtijevala uspostavu mreže stalnih vojnih posada. Nadalje, ovaj je put obrambeni sustav bio uklopljen u znatno veću cjelinu obuhvaćenu cjelokupnom strategijom obrane Carstva, počevši od njegovih vanjskih granica. N. Christie i drugi autori smatraju da je on bio najrazvijeniji dio obrambenog sustava pod nazivom *Tractus Italiae circa Alpes* kojeg spominje *Notitia dignitatum* (sl. 3)³⁹. No, baš kao i prije stoljeće i pol, uspostavljen je niz vojno-administrativnih područja, odnosno, klauzura s istim ciljem. Naziv novog sustava obrane Apeninskog poluotoka bio je *Claustra Alpium Iuliarum* (*Alpium vallum*)⁴⁰.

³⁹ Kojim je upravljao *comes Italiae*. Vidi u N. CHRISTIE, *From the Danube*, str. 566. – J.-L. BOUDARTCHOUK, *La frontière et les limites de l'Empire romain tardif: en mots et en images, à travers la Notitia Dignitatum* (ca. 400-430), *Archéopages (Institut national de recherches archéologiques préventives)*, 21, Paris, 2008., str. 53, 55. Također J. ŠAŠEL, *L'organizzazione*, str. 109.

⁴⁰ O *Claustra Alpium Iuliarum*, njegovim dijelovima, pojedinim lokalitetima i pravcima protezanja, počevši od 1971. godine, objavljeno je mnogo radova. Vidi pregled: M. FRELIH, *Logatec-Longaticum in rimski obrambni sistem Claustra Alpium Iuliarum s prispev-*

ub dispositioe vni spectabilis comitis italie Tractus italie au

Među klauzurama nalazila se i ona tarsatička koja je imala prvorazredno logističko značenje s obzirom na svoj primorski položaj pogodan za opskrbu sustava utvrda, kula i promatračnica⁴¹. U militariziranom pejzažu koji je okruživao sjevernu Italiju značaj Tarsatike, smještene na krajnjem jugoistočnom dijelu obrambenog pojasa, morao je biti izniman. Unutar sustava Alpske klauzure Tarsatika je bila ključna polazna (ili završna) točka; bedem je polazio od gradske utvrde, penjao se uz kanjon Rječine prema sjeveru, preko Nadleškog Hriba odakle je skretao prema zapadu, preko tvrđava *Nauportus* (Vrhnika), *Ad Pirum* (Hrušica) i *Castra* (Ajdovščina) tekući sve do Cividalea (*Forum*

kom o bitki pri reki Frigidus (Soča) leta 394, Logatec, 2003. Autori okupljeni oko nove monografije *Tarsatički principij. Kasnoantičko vojno zapovjedništvo*, (ur. N. Radić Štivić, L. Bekić, Rijeka, 2009., ponešto relativiziraju uvriježenu dataciju sustava *Claustra Alpium Iuliarum* u 4. stoljeću, upozoravajući da su numizmatički nalazi Galijenova i Klaudijeva razdoblja iz Tarsatike kronološki sinkroni onima iz drugih punktova Klauzure: gradine Pasjak, Hrušice (*Ad Pirum*) i Ajdovščine (*Castra*). Ne ulazeći ovdje u taj problem, za sada bismo se tek opredijelili za tvrdnju da se podizanje sustava odvijalo sukcesivno u više navrata tijekom duljeg razdoblja.

⁴¹ M. BLEČIĆ, *Prilog poznavanju*, str. 80.

Iulii). O uspostavi tarsatičke klauzure i obnovi statusa Tarsatike, po svoj prilici, svjedoče i pregradnje koje su se dogodile u samome gradu. U 4. stoljeću pregrađeni su gradski bedemi, o čemu svjedoče nalazi novca pronađenog uronjenog u njihovu zidnu žbuku; riječ je o emisijama careva Gracijana (367.-383.), Valentinijana II. (375.-392.) i Teodozija I. (379.-395.)⁴². Ostaci pak principija koji se nalazio na području Starog grada, prema rezultatima najnovijih istraživanja, datiraju iz vremena vladavine Galijena (253.-268.) ili njegovih neposrednih nasljednika (možebitno Klaudija II. [268.-270.]⁴³. Osim izgradnjom vojnog zapovjedništva i ostalih sadržaja nužnih za smještaj i izdržavanje stalne vojne postrojbe, vitalna prometnica Tergeste–Tarsatika je u to isto vrijeme (oko 260.) dodatno osigurana podizanjem monumentalnog kohortnog kastela na Gradini kod Pasjaka⁴⁴. Postojeća vojna infrastruktura Galijenova vremena na najprikladniji je način uklopljena u novi sustav Klauzure kada je u 4. stoljeću Tarsatika postala njegovim središtem. Ona je u toj funkciji trajala do samoga početka 5. stoljeća, kada je - kako pokazuju numizmatički nalazi - došlo do definitivnog uništenja principija, što se povezuje s vizigotskim ekspedicijama u Italiju pod

Alarikom preko ceste Senija–Tarsatika 402. ili 403. godine⁴⁵. U period prije Alarikovih pohoda, dakle, valja svrstati stvaranje Tarsatičke Liburnije čije postojanje bilježi Anonimni Ravenjanin, autor *Kozmografije*⁴⁶.

5. Problem *Liburniae Tarsaticensis*

Posljednja tvrdnja pak proturječi određenim tezama o Liburniji i Tarsatičkoj Liburniji. Istaknuti hrvatski arheolog i povjesničar Julijan Medini je tako, primjerice, smatrao da je administrativni status klauzurâ nalikovao onome iz doba pretenture. Držao je da je Liburniji vraćen status prokuratorske provincije, dok su sjeverne klauzure, Recija i Norik, ponovno postale pretorske provincije⁴⁷. U prilog ovakvom zaključku govore riječi Anonimnog Ravenjanina koji Liburniju naziva provincijom. Iz njegovih riječi J. Medini je izveo nekoliko značajnih, iako kontroverznih, zaključaka. Ponajprije, zaključio je da je Liburnija koju spominje Ravenjanin, doista, bila organizirana kao provincija s definiranim granicama. Nadalje, po njegovom mišljenju, Ravenjaninova provincija Liburnija obuhvaćala je dio stare, odnosno negdašnje Liburnije⁴⁸, a prostirala se između Enone na jugoistoku i Tarsatike na sjeverozapadu, te je uključivala dio japodskih prostora⁴⁹. Naposljetku, Medini je držao

⁴² O rezultatima novijih istraživanja vidi N. NOVAK, Starokršćanska Tarsatica, str. 175-204. – N. NOVAK, La topografia, str. 387-421. – N. NOVAK, Prinos ranom kršćanstvu i urbanizmu Tarsatike, *Histria Archaeologica*, 38-39, Pula, 2007.-2008., str. 169-196.

⁴³ R. GIGANTE, Rinvenimenti romani del Corso, *Fiume*, III/I, Rijeka, 1925., str. 7-22. – A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 101-109, 126-132. – M. SUIĆ, Rijeka. – M. BLEČIĆ, Prilog poznavanju, str. 81. Najnovije: G. LIPOVAC VRKLJAN - B. ŠILJEG, Istraživanja liburnskoga obrambenog sustava u Predzidu 2006., *Annales Instituti archaeologici*, III, Zagreb, 2007., str. 79-82. – L. BEKIĆ, Antički numizmatički nalazi, u: *Tarsatički principij. Kasnoantičko vojno zapovjedništvo (= Tarsatički principij)*, (ur. N. Radić Štivić, L. Bekić), Rijeka, 2009., str. 185-224. – R. STARAC, Liburnijski limes: arheološko-konzervatorski radovi na lokalitetima Vranjeno i Za Presiku, u: *Tarsatički principij*, str. 275-287. – J. VIŠNJIĆ, Antički povijesni okvir, u: *Tarsatički principij*, str. 29-30, 37-65. Također A. MARCONE, L'Illyrico e la frontiera nordorientale dell'Italia nel IV sec. d.C., u: *Dall' Adriatico al Danubio-L'Illyrico nell'età greca e romana, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003*, (a cura di G. Urso), Pisa, 2004., str. 353-354.

⁴⁴ R. STARAC, Prilog poznavanju materijalne kulture stanovnika Tarsatičke Liburnije između petog i devetog stoljeća, *Sveti Vid - zbornik*, IX, Rijeka, 2004., str. 24. – R. STARAC, Liburnijski limes, str. 286-287.

⁴⁵ Bez obzira na sporove oko kronologije i postojanja druge vizigotske provale na Apeninski poluotok – usp. L. MARGETIĆ, Tarsatica, str. 740. – H. GRAČANIN, Goti i Južna Panonija, *Scrinia Slavonica*, 6, Slavonski Brod, 2006., str. 87-89. – R. BRATOŽ, Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije, *Zgodovinski časopis*, LXI/1-2, Ljubljana, 2007., str. 188-189.

⁴⁶ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* (dalje: Anon. Rav.), (ed. M. Pinder, G. Parthey), Berlin, 1860., str. 223-225 (IV, 22).

⁴⁷ J. MEDINI, Provincia Liburnia, str. 372-373.

⁴⁸ J. MEDINI, Provincia Liburnia, *passim*. Usp. karte u J. ŠAŠEL, *Antiqui Barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen, Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Vorträge und Forschungen*, 25, Stuttgart, 1979., str. 129, Abb. 1 (stanje oko 456. godine), str. 132, Abb. 2 (stanje oko 488. godine), str. 133, Abb. 3 (stanje oko 504.-510. godine), str. 136, Abb. 4 (stanje na početku bizantsko-ostrogotskog rata oko 536. godine).

⁴⁹ Doista, Ravenjanin piše: *In qua patria plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est civitas Elona, item Dan, Coriton, Argerunto, Bigi, Ospela, Puplisca, Senia, Turres, Raparia, Tharsaticum, Lauriana, Albona. Item super-*

da je Ravenjanin Tarsatičkom Liburnijom smatrao tek jedan dio provincije Liburnije, onaj na njenom krajnjem sjeverozapadu. J. Medini je detaljno razradio ovu tezu poniklu iz interpretacije riječi Anonimnog Ravenjanina. Ustanovio je naposljetku da je opseg Ravenjaninove provincije Liburnije, u onim granicama što ih je kozmograf naveo, odgovarao administrativnoj tvorevini koja je postojala tijekom ostrogotskog upravljanja sjeverozapadnim dijelom jadranske obale. Štoviše, podastro je mnogo argumenata koji, čini se, doista ukazuju da je Ravenjanin na umu imao upravo Liburniju iz prve polovine 6. stoljeća⁵⁰. Čini se neospornim da je do izvjesnih promjena u opsegu i ustroju liburnskih područja došlo tijekom ostrogotske okupacije tih krajeva, no Medinijevi zaključci gdje kad nadilaze prihvatljiv spoznajni slijed. Primjerice, njegovo »rastezanje« granica provincije i opsega tarsatičke klauzura naizgled se čini potpuno neosnovanim. Štoviše, iz vojno-strateške perspektive je u cijelosti nelogično. Mnoštvo je znanstvenika analiziralo strategiju obrane sjeveroistočnih granica Italije tijekom 4. i 5. stoljeća, a u posljednje vrijeme ju je N. Christie minuciozno rasložio i precizno definirao⁵¹. Iz njihovih zaključaka proizlazi da - sa strateške točke gledišta - ne može biti nikakvog govora da je cjelokupno područje skardonitanskog konventa bilo tijekom druge polovine 2. stoljeća pretvoreno u prokuratorsku provinciju, zato da bi ona (kako je to držao J. Medini) imala zadaću štiti Italiju. Tvrdnju da je i kasnija kasnoantička provincija Liburnija bila ustrojena s istim granicama kao i ranija administrativna tvorevina taj autor je pak potkrijepio tradicijskim momentom, odnosno tezom da se prokuratorska provincija iz 2. stoljeća prostirala čitavim povijesnim liburnskim prostorom⁵². Pri tome je osporio

sunt in ipsa provincia Liburnia, id est Olisa, Tarneum, Abandone, Parupion, Ethetia, Ancus - Anon. Rav., str. 223-224 (IV, 22).

⁵⁰ Konačno, Ravenjanin izrijekom kaže da podatke preuzima od gotskog filozofa Markomira. Medini naglašava da pomisao da je gotski »filozof« zemljopisne podatke preuzeo iz nekog starijeg izvora ne dolazi u obzir budući da se ni u jednome ne pojavljuje slična konfiguracija liburnske granice. Stoga podatke o Liburniji valja smatrati autentičnima za doba kada su Istočni Goti boravili na prostoru Liburnije. Vidi J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 400.

⁵¹ N. CHRISTIE, *From the Danube*, str. 547-578. – ISTI, *From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy, AD 300-800*, Aldershot, 2006.

⁵² J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 395, 424. Pogotovo

Suićevo i Degrassijevo mišljenje da je tijekom upada Markomana i Kvada iz sastava Dalmacije bilo izdvojeno tek područje uokolo Tarsatike, a ne i čitavo područje skardonitanskog sudbenog konventa⁵³. No, kako se čini, uvjerljivi argumenti su izostali⁵⁴.

U svjetlu činjenice da je tijekom 4. stoljeća stvaren obrambeni pojas kojemu je prvenstvena zadaća bila fizički zatvoriti pristup sjevernoj Italiji on se, iz strateške perspektive, zasigurno nije morao, niti mogao, fizički prostirati južno od Tarsatike. Izdvajanje cjelokupnog liburnskog prostora radi obrane sjevernotalijanskih prostora bilo bi, iz vojno-strateške perspektive 4. stoljeća, potpuno neracionalno. Što bi točno južna liburnska područja branila i od koga? Njihova je obrambena vrijednost mogla porasti tek u doba bizantsko-ostrogotskog rata kada je granica liburnskih područja postala živa ratna međa⁵⁵. Upravo, dakle, u doba u koje J. Medini svrstava Ravenjaninov gotski izvor.

Uostalom, L. Margetić vrlo točno primjećuje kako je »dovoljno samo pogledati zemljovid naših krajeva koji je izradio Medini da bi zorno prikazao političku situaciju u to doba te vidjeti da je gotska Liburnija, ukliještena praktički sa svih strana područjima u vlasti Bizanta (Istra, Dalmacija, 'Media Provincia', tj. područje od Siska na zapad), tako reći posve nezamisliva; ponajmanje je vjerojatno da bi ona u vrijeme poslije 539. mogla imati čak i

odlazi predaleko kada zaključuje da je »sustav za obranu Italije mogao biti definiran u svom južnom dijelu sa znatno većom oblašću od one za koju se pretpostavlja da je obuhvaćala *Liburnia Tarsaticensis*«, pri čemu se zapravo vraća na spomenuti tradicijski moment.

⁵³ A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 126-132. – M. SUIĆ, *Liburnia Tarsaticensis*, str. 705-714.

⁵⁴ Usprkos tomu, neosporna je zasluga J. Medinija što je – u radu pisanom prije više od tri desetljeća – »sustavno i korektno obradio epigrafski materijal i iz tih izvora izvukao veliku količinu podataka povezujući razdoblja od antike do ranoga srednjeg vijeka« – Z. SERVENTI, *Bibliografija Julijana Medinija s prikazom njegovih radova, Asseria*, 8, Zadar, 2010., str. 52.

⁵⁵ O čemu vidi šire u I. BASIĆ, *Ecclesia Scardonitana - stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve*, u: *Studia Varvarina*, vol. 1, (ur. B. Kuntić-Makvić), Zagreb, 2009., str. 45-85. – I. BASIĆ, *Scardonitana palaeochristiana*. Nova razmatranja temeljem podataka iz spisa *Historia Salonitana Maior*, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.-6. studenog 2009.*, (ur. T. Šeparović, N. Uroda, M. Zekan), Split, 2010., str. 167-192.

vlastitu flotu, kojom bi ugrožavala Bizantince, te da bi ona, praktički odsječena od gotske države, mogla opstati oko 12 godina»⁵⁶. Na koncu, povući iole trajniju graničnu liniju između dviju zaraćenih strana u zaravnjenoj konfiguraciji pejzaža Ravnih Kotara između Nina (*Aenona*) s jedne, te Nadina (*Nedinum*) sa Zadrom (*Iader*) s druge strane, strateški je, taktički i geopolitički neutemeljeno i nesvrshodno. Ta i takva Liburnija, koja očito pripada vrlo specifičnom segmentu Ravenjaninovih predložaka, registrirajući nadasve kratak i prolazan trenutak u historijskoj geografiji istočnog Jadrana, zasigurno nije mogla imati trajnijega refleksa i učinka na prostornu organizaciju i upravnu strukturu sjeverozapadne Dalmacije u narednom ranosrednjovjekovnom razdoblju.

Zato tek s krajnjim rezervama može biti prihvaćeno objašnjenje pojave vojno-pomorske oblasti *insulae Curitanae et Celsinae* kakvo je ponudio J. Medini, pretpostavivši da je ona kauzalno vezana uz kratkotrajnu ostrogotsku fazu teritorijalno okrnjene provincije Liburnije kao posljedice bizantskog napredovanja na istočnom Jadranu u prvim godinama rata protiv Ostrogota⁵⁷. Dok je donekle i moguće

složiti se s konstatacijom tog istraživača da je *provincia Liburnia*, kako ju je definirao Anonimni Ravenjanin, »bila geografski, ali i pravni ostatak one velike oblasti gotske države iz vremena prije godine 535. kojom je upravljao comes *Dalmatiarum et Saviae*«, ipak se pokazuje potpuno nepotrebnim u traženju odgovora na pitanje kakvog je karaktera bila *Liburnia Tarsaticensis* pravno, sadržajno i teritorijalno međusobno vezivati ta dva pojma.

Stoga, Medinijeve zaključke o opsegu Liburnije i Tarsatičke Liburnije valja razmatrati s posebnom predostrožnošću, baš kao i definicije ovih dvaju administrativnih područja. Pri tome, potrebno je uzeti u obzir, kako sam J. Medini naglašava, formalni i sadržajni odnos između pojmova *provincia Liburnia* i *Liburnia Tarsaticensis*.

Iako se ovaj posljednji javlja jedino u djelu Anonimnog Ravenjanina, on posve vjerno opisuje vojno-administrativnu cjelinu koja svojim opsegom odgovara obrambenim potrebama Italije. Konačno, obrambeni lanac utvrda i promatračnica *Claustra* završava upravo u užoj okolici Tarsatike. Istodobno, područje prvospomenutog pojma imalo je status prokuratorske provincije, kako svjedoči prokuratorov nadgrobni natpis. Nameće se stoga logičan zaključak da se kasnija administrativna tvorevina oslonila na tradiciju Liburnije kao provincije s apelativom »Tarsatička« skovanim prema njenom središtu. No, s obzirom na promjenu obrambene strategije izgledno je da je provincija obnovljena u Konstantinovo doba imala drugačiji opseg od one s kraja 2. stoljeća. Njeno proširenje do Enone (ili Skardone) postaje logično tek s gotskom prisutnošću⁵⁸. Uostalom, postavlja se pitanje kako su drugačije Istočni Goti mogli strukturirati i nazvati liburnska područja koja su zauzeli. Zasigurno ih nisu mogli nazvati »provincijom sjevernom Dalmacijom« ili nekim tomu sličnim, teško zamislivim nazivom. Upravo je to razlog zbog kojeg je Ravenjaninov »gotški filozof« ostao neprecizan oko predmeta koji je opisivao⁵⁹. U njegovo je doba provincija Liburnija pojam koji obuhvaća prostor koji seže do Nina. On je »rastegnut« kako bi obuhvatio

⁵⁶ L. MARGETIĆ, Noviji pogledi na stariju povijest Vinodola, Krka i Senja, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 9, Rijeka, 1988., str. 11. Razumljivo je stoga opažanje R. Katičića da je »razmeđe provincije Liburnije prema Dalmaciji, kako izlazi iz nabiranja njezinih gradova u Ravenjanina, s gledišta historijskog kontinuiteta podosta neobično« – R. KATIČIĆ, Filološka razmatranja uz izvore o začetcima hrvatske države, *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split, 1993., str. 40 (izvorno objavljeno u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 16, Split, 1986., str. 77-92). Usprkos tomu, i neki noviji istraživači opetuju prevladane tvrdnje o granicama Liburnije, npr. A. JURČEVIĆ, Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 38, Split, 2011., str. 112: »Taj je prostor (Liburnije, op. a.) graničio na istoku s provincijom Dalmacijom, a granična crta protezala se smjerom Nin-Kašić-Karin. Na sjeveru je obuhvaćala prostor Like, dok se zapadna granica nalazila na Rašić«. Jurčević iznosi neobičnu pretpostavku da je Einhard pri nabirajuju vladavinskih područja Karla Velikoga u *Vita Karoli* koristio i *Kozmografiju* Anonimnog Ravenjanina; pritom se u bilj. 3 poziva na navedeni pretisak Katičićeva rada iz 1986., gdje, međutim, nema elemenata za takvu dvojbenu pretpostavku. R. Katičić jedino uspoređuje geografsku terminologiju tih dvaju vrela, uočava njihove podudarnosti te zaključuje da Einhard u svom geografskom ekskursu reproducira važeće i stvarno političko-geografsko nazivlje suvremeno njegovu dobu.

⁵⁷ J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 414.

⁵⁸ Vidi I. GOLDSTEIN, Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37, Zagreb, 2005., str. 23-34.

⁵⁹ Upotrijebio je tri termina za definiranje Liburnije: *patria Liburnia*, *provincia Liburnia* i *Liburnia Tarsaticensis*. Vidi J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 394.

područja pod gotskom vlašću, a koja su tradicionalno nazivana liburnskim. Njemački povjesničar F. Staab je, iscrpnom analizom, pokazao kako Ravenjaninovi gotski izvori potječu većinom iz prve polovine i sredine 6. stoljeća, nikako iz ranijega ili kasnijeg vremena⁶⁰. Riječ je o geografskim spisima nastalima u više navrata na dvoru Teodorika Velikog u Ravenni, koji su za vanjsku politiku ostrogotske države imali veliku praktičnu vrijednost te nisu predstavljali samo učenu sumu geografskog znanja na tadašnjem stupnju njegova razvitka⁶¹. Poneke nesklapnosti nastale pri Ravenjaninovu kompiliranju ostrogotskih geografa posljedica su njihovih različitih preokupacija, ali moguće i izvorno različitih fokusa mapiranja koja su im bila zadana kao zadatak: primjerice, »filozofa« Markomira zanimalo su odlike plemenâ koja su u klasičnoj antici ostala zapostavljena ili nepoznata; njegovog kolegu Atanarida je odlikovalo imenovanje gradova prema rijekama te zanimanje za nova, postantička imena starih gradova, dok je nešto površniji Heldebald davao opće skice geografskih karakteristika zemalja koje je opisivao⁶². O kompozitnosti Ravenjaninova djela, sastavljena od izvora različite provenijencije, vrijednosti i kronološkog horizonta te o opreznosti potrebnom pri njegovoj interpretaciji kazuje mjesto na kojem kozmograf opisuje zaključak istočnih Alpa kao granice Italije nedaleko Tarsatike, kod Plomina (Anon. Rav. IV, 37): *iugum Carnium dicebatur ab antiquis Alpibus Iulia. Qui montes finientes ipsam Italiam descendunt ex parte ad mare Adriaticum non longe a civitate Tharsatico provinciae Liburniae in loco qui dicitur Phanas*. Tu je riječ o starijem sloju izvora, o historijskoj geografiji⁶³. Ravenjaninovo je, dakle, precizno razlaganje tu poremećeno višeslojnošću izvora iz kojih je sakupljao svoje paleo-

geografske podatke, kao i njihovim srazom sa znanjima o suvremenom geografskom stanju.

Iz te nespretnosti pri ujednačavanju vrelâ vjerojatno proizlazi i dvosmislenost u formalnom i sadržajnom odnosu koja u Ravenatovoj *Kozmografiji* postoji između pojmova *provincia Liburnia* i *Liburnia Tarsaticensis*. Opseg *provinciae Liburniae* ondje je precizno definiran taksativnim navođenjem gradova koji joj pripadaju, dok je za Tarsatičku Liburniju kao jedini konkretan podatak navedeno da leži *ad colfum occidentale*⁶⁴. Na temelju navedenoga, ali i na temelju činjenice što se pojam *Liburnia Tarsaticensis* nalazi u uvodu Ravenjaninova liburnijskog poglavlja, na prvi pogled se činilo da su to sinonimi, tj. da se svi popisi gradova navedeni u tom poglavlju odnose na Tarsatičku Liburniju, tako da su pojedini stariji istraživači doista poistovjećivali dvije Liburnije⁶⁵. Naknadno je, međutim, J. Medini s uspjehom pokazao da je u Anonimovom nazivlju *Liburnia Tarsaticensis* jasno prostorno lučena od šire Liburnije, što najbolje ilustrira kozmografov navod *a civitate Tharsatico provinciae Liburniae*⁶⁶.

Očigledan je jednostran i provizoran karakter »gotske« provincije Liburnije, koja bi pretpostavljala protezanje pojma Dalmacije i na područje klasične Liburnije između Nina i Krke. U tom je smislu ilustrativan Prokopije, koji – opisujući isti vremenski horizont iz kojeg potječu Ravenjaninova vrela, dakle zrelo 6. stoljeće uoči i za vrijeme bizantsko-ostrogotskog rata - Burnum i Skardonu

⁶⁰ F. STAAB, *Ostrogothic geographers at the court of Theodoric the Great: a study of some sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna*, *Viator*, 7, Los Angeles, 1976., str. 54. Tako »filozof« Athanarid piše u vremenu između 496./497. i 507. godine, a Markomir i Heldebald prije završetka 6. stoljeća.

⁶¹ Štoviše, čini se da su spisi ostrogotskih geografa do Anonimova doba dospjeli upravo zahvaljujući njegovu ravenskom podrijetlu; gotovo je sigurno da su se čuvali u metropoli Teodorikove države. Prevedeni su i transkribirani s gotskog na latinski, bilo od samog Anonima ili njegovih prethodnika koji su ovim spisima baratali – usp. F. STAAB, *Ostrogothic geographers*, str. 57-58.

⁶² F. STAAB, *Ostrogothic geographers*, str. 46.

⁶³ M. SUIĆ, *Liburnia Tarsaticensis*, str. 709.

⁶⁴ »IV, 22. Opet uz veliko more, to jest uz zapadni zaljev, leži zemlja koja se zove Tarsatička Liburnija. Tu su zemlju Liburniju opisali isti oni gore opisani učenjaci koji su imenovali i zemlju Karnek. Ja sam pak niže naveo imena gradova u toj zemlji Liburniji prema ranije spomenutome gotskome učenjaku Markomiru. Čitamo da je u toj zemlji bilo vrlo mnogo gradova, a od njih neke želimo i spomenuti (...) Zatim je do Liburnije obalom velikoga mora zemlja koja se naziva Istrija, i nastavlja se na nju« – M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadrano*, Zagreb, 2003., str. 443, 445 (prijevod B. Kuntić-Makvić, naglasili autori). Razvidno je, dakle, da Ravenjanin slobodno odabire izvore i barata njima: Tarsatičku Liburniju opisali su jedni izvori, no on se opredjeljuje za opis Liburnije (je li i ona u predlošku nosila atribut »Tarsatička«?) prema drugima.

⁶⁵ Tako M. SUIĆ, *Liburnia Tarsaticensis*, str. 713. Usp. posljednji takav slučaj: D. DZINO, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden–Boston, 2010., str. 76 (Map 1), 184 i bilj. 30. Jednako postupaju A. JURČEVIĆ, *Nalazi*, str. 112 i 113, karta 1.

⁶⁶ J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 423 i bilj. 191.

svejedno ne smješta u Dalmaciju već u - Liburniju⁶⁷. Za njega su ovi gradovi posve nedvojbeno u sastavu Liburnije; on ne donosi historijsku geografiju (poput Anonimnog Ravenjanina), već suvremene realije iz istočnorimske perspektive. Na drugom, pak, mjestu u istom spisu Prokopije taksativno navodi provincije od jugoistoka prema sjeverozapadu: Novi Epir, Prevalitanu, Dalmaciju, Liburniju, Istru i Veneciju, »točno reproducirajući oficijelnu upravnu strukturu onoga vremena«⁶⁸. Pri tome, anonimni kozmograf iz Ravenne ostaje svjestan postojanja posve drugog administrativnog područja, ključnog za obranu Italije koja se nalazi pod gotskom vlašću, koje nosi svoj tradicionalni naziv Tarsatička Liburnija. Upravno-administrativni odnos između dviju cjelina ostaje nepoznat, no s velikom pouzdanošću se može zaključiti da je klauzura nastavila postojati baš kako se može iščitati iz Ravenjaninovih riječi. S Tarsatikom kao upravnim središtem.

Refleks *Claustra Alpium Iuliarum* nalazi se u Anonimovom opisu kasnoantičke pokrajine (*patria*) Karneole: *Item iuxta ipsam Valeriam ponitur patria quae dicitur Carneola, quae et Alpes Iuliana antiquitus dicebatur* (Anon. Rav. IV, 21). Karneola (kasnoantičko-ranosrednjovjekovna politička tvorevina u bazenu gornjeg toka Save) u starini se nazivala *Alpes Iuliana*, što i geografski i prema nomenklaturi u potpunosti odgovara tradicionalnom nazivu posebne vojno-administrativne jedinice *Claustra Alpium Iuliarum*⁶⁹. Kontinuitet toposa (sjeverni dio klauzure) i imena sačuvao se, dakle, unatoč administrativnoj rekompoziciji prostora, i u 6. stoljeću, vremenu gotske dominacije iz kojeg potječu Ravenjaninovi izvori. J. Šašel je primijetio da jednakom horizontu Ravenjaninovih izvora pripada i *Liburnia Tarsaticensis*, koja u spoju s Karneolom

Sl. 3a. Sjeverni Jadran za ostrogotske vlasti (J. ŠAŠEL, *Alpes Iuliana*).

daje kontinuirani istočni potez obrambenog prstena oko Apeninskog poluotoka od izvora Save (Sava Dolinka) sve do Kvarnerskog zaljeva (sl. 3a)⁷⁰. Spoj dviju provincija tekao je upravo sjevernom linijom granice tarsatičke municipalne zajednice, tj. prvobitnom tromeđom Italije, Panonije i Dalmacije prije nego što su nakon njihove dezintegracije na istom ozemlju formirane ranosrednjovjekovne protopolitičke jedinice. Tarsatika je izvorno na dvije trećine svojega agera graničila s italjskim municipalitetima (Emona, Akvileja, Pula i dr.)⁷¹. Tu su istu teritori-

⁶⁷ PROCOPIUS CAESARIENSIS, *Historiarum tetradis vol. II*, (ed. G. Dindorf), Bonn, 1833. [*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, II], str. 82-83 (I, 16) (dalje: Prokop., *Bell. Goth.*). O Liburniji, Tarsatičkoj Liburniji i njenoj konfiguraciji u kontekstu bizantsko-ostrogotskog rata u svom pregledu na više mjesta piše R. MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb, 2012., str. 176-177, 198, 200, 204.

⁶⁸ Prokop., *Bell. Goth.*, str. 80 (I, 15). Citat: R. KATIČIĆ, *Filološka razmatranja*, str. 40, bilj. 14.

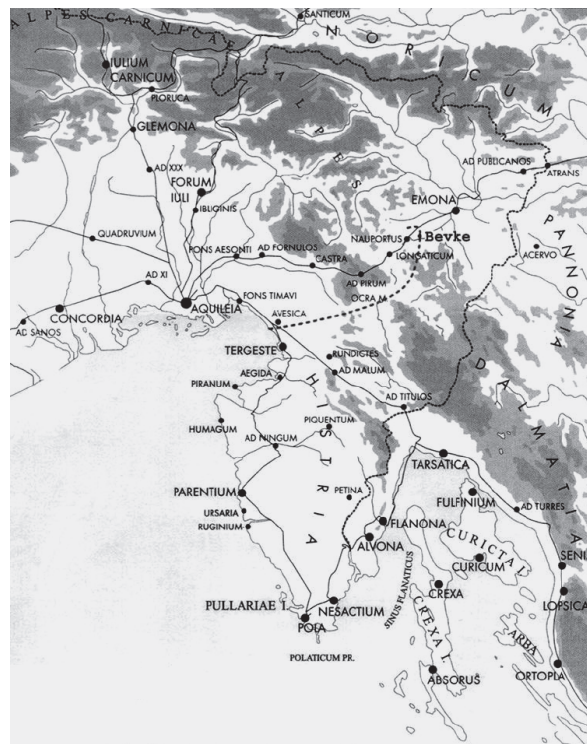
⁶⁹ J. ŠAŠEL, *Alpes Iuliana*, str. 37-38. – P. ŠTIH, Carniola, *patria Sclavorum*, u: *The Middle Ages*, str. 126 (izvornik: Kranjska [Carniola] v zgodnjem srednjem veku, u: *Zbornik Brižinski spomeniki*, Ljubljana, 1996, str. 13-26).

⁷⁰ J. ŠAŠEL, *Alpes Iuliana*, str. 37-44. – J. ŠAŠEL, *L'organizzazione*, str. 111. Do zaključka sličnog Šašellovom došao je i R. MATIJAŠIĆ, Anonimni Ravenjanin, Istra i biskupska središta, *Acta Histriae*, 9/2, Koper, 2001., str. 289. Usp. također H. WOLFF, *Die Frage der Besiedlung des heutigen Slowenien im Lichte des Anonymus von Ravenna*, u: *Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Bd. I (*Situla*, 39), (Hrsg. R. Bratož), Ljubljana, 2000., str. 101.

⁷¹ Nedavni pronalazak međašnog natpisa koji je definirao razgraničenje između teritorija Akvileje i Emone bacio je novo svjetlo na tu problematiku. Vidi M. ŠAŠEL KOS, The boundary stone between Aquileia and Emona, *Arheološki vestnik*, 53, Ljubljana, 2002., str. 373-382. – M. ŠAŠEL KOS, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Riesame del problema alla luce di un nuovo documento epigrafico, *Aquileia Nostra*, LXXIII, Aquileia, 2002., str. 245-260. – M. ŠAŠEL KOS, Emona was in Italy, not in Pannonia, u: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Panno-*

nia I (Situla, 41), (ed. M. Šašel Kos, P. Scherrer), Ljubljana, 2003., str. 11-19. Natpis je, naime, pronađen u Bevkama (u koritu rijeke Ljubljanice, oko 13 km jugozapadno od Ljubljane), približno na pola puta između Emone (Ljubljana) i Nauporta (Vrhnika), što znači da se akvilejski ager protezao sve do te točke, iznenađujuće daleko prema istoku. Budući da natpis o razgraničenju potječe iz prve polovine 1. stoljeća (vjerojatno datira iz razdoblja Augustove ili Tiberijeve vladavine), te da ni na koji način ne upućuje da se radilo o granici dviju provincija (nego jednostavno o međi dvaju kolonijских agera), svakako stoji zaključak M. Šašel Kos o pripadnosti obaju gradova istoj administraciji, odnosno o pripadnosti Emone i njena teritorija Italiji (točnije, antičkoj Desetoj regiji *Venetia et Histria*), i to od samog početka Principata i osnutka kolonije Emone. Drugim riječima, taj grad zajedno s agerom koji mu je pripadao, nije nikada bio dio Panonije, odnosno Ilirika (dok se prije smatralo da je teritorij Emone pripojen Italiji tek naknadno, za Vespazijana, Hadrijana ili nakon markomanskih ratova - usp. pregled literature u M. ŠAŠEL KOS, *Colonia Iulia Emona - the genesis of the Roman city*, *Arheološki vestnik*, 63, Ljubljana, 2012., str. 79-104 i M. VITELLI CASELLA, *Il confine nord-orientale d'Italia nella Naturalis Historia* (3, 130-147) alla luce del cippo di Bevke, u: *Uno sguardo extra moenia. Riflessioni su identità culturale e circolazione di idee tra Oriente e Occidente*, (a cura di S. Busà, P. Pompejano, A. Sterrantino, A. Toscano Raffa, A. Vento), Marina di Patti, 2012., str. 265-274). Novopronađeni je natpis omogućio i korekciju granične crte akvilejskog i emonskog agera, čija je trasa sada pouzdanije utvrđena (sl. 3b). Za Dioklecijanove, pak, vladavine (284.-305.) došlo je, uz vanjski, i do unutrašnjeg upravnog preustroja granica Zapadnoga Ilirika. Taj je zahvat uključivao, uz ostalo, reduciranje prostora nekadašnje Gornje Panonije, koji je na zapadu skraćen u korist provincije Unutrašnji Norik (v. H. GRAČANIN, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb, 2011., str. 50, 52, gdje je i starija literatura). Tada su Noriku pripojena područja oko Petoviona, kao i sav prostor između Kupe, Žumberka i Save, dok stara istočna administrativna granica Italije nije bila mijenjana. Posljedica te preinake bilo je povlačenje jurisdikcijskog područja Panonije prema sjeveroistoku u korist jurisdikcije Unutrašnjega Norika, čime je prestala postojati stara izravna granica između Italije i Panonije. Tromeđa Italija–Dalmacija–Panonija je tako na ozemlju današnjega Gorskoga kotara, Bele krajine i Dolenjske zamijenjena tromeđom Italija–Dalmacija–Norik. Vjerojatno u tom gubitku neposredne granice između Dalmacije i Panonije treba vidjeti pozadinu Jeronimove informacije o »staroj granici« tih pokrajina, kojom lokalizira svoje rodno mjesto Stridon (u zaleđu Kvarnerskoga zaljeva – o tome v. M. SUIĆ, Hijeronim, naročito str. 244 i H. GRAČANIN, *Južna Panonija*, str. 52 i bilj. 13; u oba je rada sabrana bogata bibliografija o problemu). Između teritorija Emone i Panonije Savije izgubio se, prema tome, direktni kontakt na razmeđu 3. i 4. stoljeća.

Sl. 3b. Granice Italije, Dalmacije i Panonije u 1. stoljeću (M. ŠAŠEL KOS, *Il confine*, fig. 3).

jalnu organizaciju u smislu vojne krajine preuzeli ostrogotski vladari; ona se razaznaje u terminologiji koju prenosi Kasiodor (poput izraza *Universis Gothis et Romanis vel his qui portibus vel clusuris praesunt*, *Variae*, XVIII i dr.); istovremeno se obnavlja *cursus* i *mutationes*. Dakako da se na ovu obrambenu sekciju oslanja vojno-pomorska oblast *insula Curitana et Celsina*, strateški ju logično nadopunjujući. Ravenjaninovi podaci, dakle, fiksiraju stanje prve trećine 6. stoljeća, pod ostrogotskom upravom, a prije bizantsko-ostrogotskog rata započetog 535. godine⁷².

Nadalje, J. Medini je prvi primijetio i da Prokopije u svom narativu (doduše na jednom jedinom mjestu) rabi pluralni oblik za ime provincije Dalmacije (τὰ μὲν οὖν στρατοπέδα Ῥωμαίων τε καὶ Γότθων ἐν Δαλματίαις ἐφέρετο τῆδε), i to na mjestu i u kontekstu iz kojih je razvidno da taj pojam valja razriješiti kao »Dalmacija i Liburnija«; radi se, naime, o trenutku u kojem se rekapituliraju

⁷² Za tu je dataciju vrlo važna činjenica što Anonim u svojim popisima uopće ne registrira Grado, a izvore koje koristi sa sigurnošću se smješta u vrijeme prije langobardske invazije na Italiju 568., kada to mjesto dobija na važnosti preseljenjem akvilejskog patrijarha u nj. O tome usp. J. ŠAŠEL, *Alpes Iuliana*, str. 42 i H. WOLFF, *Die Frage der Besiedlung*, str. 98-99.

ratna zbivanja godine tijekom koje su obje zaraćene strane s promjenjivim uspjehom vodile operacije i sjeverno i južno od rijeke Krke, što je ranobizantski povjesničar precizno i sažeto obuhvatio izričajem »u Dalmacijama«⁷³.

U svemu, dakle, Prokopije u svom prikazu bizantsko-ostrogotskog rata iz sredine 6. stoljeća, kao i Anonimni Ravenjanin u odgovarajućem odsjeku kozmografije čija vrela datiraju iz istog vremena, barataju pojmovljem koje je suvremeno izvorima kojima raspolažu: svjesni su postojanja dviju Dalmacija, od kojih je jedna nositelj liburnskih teritorijalnih tradicija. Bolje obaviješteni ravenški kozmograf svemu pridružuje i povlaštena saznanja o Tarsatičkoj Liburniji (*Liburnia Tarsaticensis*) kao mikroregiji unutar Liburnije, o kojoj sâm Prokopije ne donosi nikakvih vijesti, vjerojatno zato što na tom prostoru nisu vođene spomena vrijedne ratne operacije koje bi po Prokopijevim kriterijima zaslužile uvrštavanje u njegov opis rata.

Postanak gore spomenutog dvojnog nazivlja treba sagledavati na jednak način kao afirmaciju pokrajinskog naziva *provincia Venetiarum* ili *Venetiae*, koji se tijekom kasne antike i ranoga srednjeg vijeka konfigurirao kao skupno ime za jedinstvenu provinciju Veneciju i Histriju. Budući da se ona sastojala od dvije prostorno-zemljopisne oblasti, njeno ime je, u skladu s principima latinske gramatike, poprimilo oficijelni oblik dupliciranog imena jednog od njenih sastavnih dijelova - Venecije⁷⁴. Druga

sastavnica, Histrija, je kao manje dominantna u tom procesu potisnuta, ali se u službenoj terminologiji podrazumijevala kao jedna od »Venecijâ«, *pars Venetiarum*⁷⁵. Na sličan način je došlo do podvostručenja pokrajinskog imena »Dalmacija« u *provincia Dalmatiarum*, koje je uz matičnu, eponimnu pokrajinu semantički obuhvatilo i Liburniju kao povijesno i geografski zasebnu cjelinu, s tom specifičnošću što je Liburnija kao *pars Dalmatiarum* s vremena na vrijeme u toku kasne antike i ranoga srednjeg vijeka realno i posjedovala separatan identitet u smislu vlastitih političkih prerogativa i teritorijalnih kompetencija.

Naposljetku, nameće se logičan zaključak da je Tarsatička Liburnija, kao klauzura i provincija, te s granicama koje predlažu M. Suić i A. Degrassi, starija i dugotrajnija tvorevina od veoma kratkotrajne gotske provincije Liburnije⁷⁶. Stoga, u imenovanju ovog područja Ravenjanin ne griješi, iako njegovo poimanje Liburnije pripada potpuno drugom dobu. U konačnici, Medinijeve zaključke demantira i Peutingerova karta.

Na Peutingerovoj se, pak, karti zatiče sličan slijed provincija smještenih uz istočnu obalu Jadrana kao i kod Prokopija, ali ne u potpunosti isti. Tako je zabilježeno postojanje provincije *Epirus Nova*, administrativne tvorevine Dioklecijanova doba, ali ne i otprilike istodobno stvorene Prevalitane. Crvena slova kojima je označena Dalmacija protežu se pak sve do znaka kojim je označen Drač, smješten blizu međe preddioklecijanovske provincije Dalmacije. Sjeverno od prikaza Dalmacije, po kartografu, nalazi se područje s nazivom *Liburnia* koje se proteže

⁷³ Prokop., *Bell. Goth.*, str. 83 (I, 16). Usp. J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 427, bilj. 197.

⁷⁴ Vidi ipak ograde u G. A. CECCONI, *Istituzioni e politica nella Venetia et Histria tardoromana, Antichità Altoadriatiche*, XLVII, Udine, 2000., str. 49 i bilj. 18, gdje se, među ostalim, upozorava na ranu paralelnu uporabu administrativnog pojma *Venetiae et Histria*. U potonjem slučaju denominacija ne podrazumijeva Istru kao *pars Venetiarum*. L. MARGETIĆ, *Noviji pogledi*, str. 10, bilj. 42, smatra da je »naziv *Dalmatiae*, koji se kontinuirano pojavljuje od V. stoljeća dalje, označavao ukupnost gradskih općina (*civitates*) koje su bile toliko slabo povezane u provinciju da je svaka od njih bila kao neka vrsta male provincije«. Zaključak je relevantan i zanimljiv, ali zanemaruje činjenicu da se plural *Dalmatiae* javlja u izvorima i mnogo prije, barem od kasnog 3. stoljeća. (prema nekim izvorima još u 1. stoljeću!), dakle u razdoblju koje bismo teško mogli okarakterizirati slabošću centralne vlasti u Dalmaciji. Ona je, s prekidima, u toj pokrajini bila vrlo osjetna sve do konca 6. stoljeća, tako da Margetićevo objašnjenje za razdoblja antike i kasne antike ne može stajati, dok odnos naziva »Dalmacijë« spram promjena koje je donio rani srednji vijek ostaje nedorečen.

⁷⁵ Neuočavanjem ovoga momenta otvaraju se putovi pogrešnim interpretacijama poput one u J. ФЕРЛУГА, *Византиска управа*, str. 76, bilj. 36: »Плурални облик *Dalmatiarum* у *Johannis Chron.*, 14, не значи оно што Барада мисли, јер се упоредо помиње, на пример, *Venetiarum* (*Johannis Chron.*, 14), а не може се ни говорити о подели Венеције«. Srodne primjere iz franačkih i italjskih izvora autor odbacuje kao retoričke i metričke figure.

⁷⁶ Sličan zaključak donosi I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*. Zagreb, 1992., str. 26: »U cjelini bizantsko-ostrogotskog rata postojanje (eventualno) gotske provincije Liburnije nije moglo biti od velikog značaja. (...) Prokopije, dakle, predočava stvarno stanje, ravenški Kozmograf piše o formalnim odnosima. Službeno postojanje „provincije Liburnije“, ako se i može dokazati, u realnosti ne znači puno. Čini se da su Medinijevi zaključci iz Prokopijeva teksta izvedeni *ex silentio*, a on je za ova zbivanja mnogo važniji i pouzdaniji od Kozmografa«.

od rijeke Raše na sjeveru do mjesta *Ad pretorium* na jugu⁷⁷. Dakle, cjelokupan prostor skardonitanskog konventa označen je nazivom Liburnija i to geografski relativno precizno, baš kao što je to slučaj i s Dalmacijom. Upravo poradi te preciznosti malo je vjerojatno da je kartograf pogreškom proizvoljno ili iz neznanja »prekrojio« granice ili izmislio nepostojeću provinciju Liburniju. Naoko bi se moglo pomisliti da mu je namjera bila označiti liburnski povijesni prostor, no to također nije izgledno jer bi u tom slučaju upotrijebio etnik kao što to dosljedno čini u nizu slučajeva.

Razmatranje bilježaka s Peutingerove karte vezanih za nazive i opsege provincija na istočnoj obali Jadrana navodi na zaključak da su one proizvod višestrukog kopiranja koje se događalo između antičkog i kasnoantičkog doba. Tako se i dogodilo da su granice Dalmacije »rastegnute« u opsegu koje su imale prije uspostavljanja Prevalitane. Međutim, iako su na konačnom proizvodu toga dugog procesa kopiranja, Peutingerovoj karti, učinjeni određeni propusti, ondje gdje se zatiču nazivi provincija oni su geografski vrlo precizni. Stoga nema razloga za sumnju da je na ranosrednjovjekovnoj karti zabilježena nekoć stvarna upravno-administrativna tvorevina koja se protezala od Raše do Hilejskoga poluotoka.

No, po našem mišljenju, to nije bila ona tvorevina koju je J. Medini imao na umu, a vjerojatno ni ona koju je ponešto nespretno zabilježio Ravenjanin. Naime, kako je rečeno, gotovo je nemoguće da se radi o bilješci koja se odnosi na liburnski povijesni prostor, jer bi on, u skladu s praksom kojoj se kartograf relativno dosljedno priklonio, bio označen na posve drugačiji način. Kako smo napomenuli, Medinijeve teze o »rastegnutoj« Liburniji počivaju na dvojbenim, ako i ne posve neuvjerljivim argumentima. Nadalje, malo je vjerojatno i da je na karti zabilježeno stanje iz razdoblja gotske dominacije na istočnoj obali Jadrana jer su na karti izostavljene osnovne geografske odrednice gotske Liburnije. Na karti Nin nije posebno istaknut, a upravo se do njega protezala ova administrativna

tvorevina. Dakle, preostaje jedino mogućnost da je i u slučaju naznačavanja opsega Liburnije ranosrednjovjekovni kartograf »osuvremenio« sadržaj u skladu s predodžbama svoga doba. To bi pak moglo značiti da je na karti označena ranosrednjovjekovna Liburnija, spominjana u više navrata kao upravna cjelina.

Ovaj zaključak mogao bi biti od značenja za opća razmatranja o važnosti Liburnije u karolinško doba. Iako je to dosada bilo primijećeno tek jednom⁷⁸, kod anonimnog kozmografa iz Ravene ekvacija *patriae Dalmatiae* (jednina) s Dalmacijama je izričita: *Item ponitur iuxta ipsum Illyricum circa maris litora patria quae dicitur Dalmatia, iam ex colpo pertinens occidentali. Dalmatiae plurimi descriptors fuerunt philosophi, ex quibus ego legi praenominatos Provinum, Marcellum et Maximum philosophos; sed non aequaliter dabant nominandum ipsas Dalmatias; ego vero secundum Maximum inferius dictas civitates eiusdem Dalmatiae nominavi* – »Zatim do Ilirika morskom obalom leži zemlja koja se zove Dalmacija, a započinje već u zapadnom dijelu zaljeva. Dalmaciju su opisivali brojni učeni ljudi, a ja sam od njih čitao već spomenute učenjake Provina, Marcela i Maksima. Oni ne omogućuju jedinstven opis Dalmacijâ. Ja sam niže imenovane gradove Dalmacije naveo prema Maksimu⁷⁹. Dakle, s jedne strane Ravenski anonim izrijekom poistovjećuje singularno ime pokrajine, *Dalmatia*, -ae, s njegovom pluralnom inačicom, *Dalmatiae*, -arum – akuzativ plurala *ipsas Dalmatias* neprijeporno se odnosi na genitiv singulara *Dalmatiae* iz prethodne rečenice. S druge strane, istovremeno je svjestan postojanja različitih definicija te pokrajine u historijskoj geografiji koja mu stoji

⁷⁷ U biti, po karti, područje Liburnije završava nešto istočnije od »mjesta« *Ad Pretorium* u kojem, posve opravdano, valja prepoznati Ravenjaninov *Praetorium Caesaris*. Po našem mišljenju, radi se o carskom posjedu smještenom na širem području Grebašnice. Vidi T. TURKOVIĆ, *Prikazi gradova*, str. 428-429 i I. BASIĆ, *Scardonitana palaeochristiana*, str. 176-178.

⁷⁸ J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, str. 427, bilj. 197. Kozmograf se pluralnim oblikom koristi i na drugom mjestu: *Dalmatias transeunt plurima flumina* (Anon. Rav., IV, 17). Medini se protivi zaključku da Ravenjanin izjednačava sadržaj i značenje pluralnog i singularnog oblika, »jer je Dalmacija o kojoj on piše u posebnom poglavlju samo dio ranoantičke (prije Dioklecijanovih reforma) Dalmacije, pa bi toj Dalmaciji znatno bolje odgovarao singularni oblik. Ta Dalmacija ne sadrži veći dio antičke Liburnijek. Ostaje, međutim, činjenica da i ovako prostorno reducirana Dalmacija ipak sadrži važan dio južne Liburnije, između Nina i Krke. To je matično područje liburnskih zajednica. Vidi i usputna zapažanja u R. KATIČIĆ, *Filološka razmatranja*, str. 42, bilj. 22.

⁷⁹ Anon. Rav., IV, 16 (str. 207). – M. SUIĆ, *Antički grad*, str. 441 (prijevod B. Kuntić-Makvić).

na raspolaganju: prostorno-zemljopisni opseg koje je pokrivalo to pokrajinsko ime i povijesni kontekst u kojem se ono unutar Ravenjaninovih izvora nalazilo proturječno su varirali ovisno o kronološkom obzoru vrelâ, što je na kraju dovelo do nesuglasja u kozmografovima predodžbama i njegove potrebe da se izričito opredijeli za varijantu koja mu se činila najprimjerenijom (*secundum Maximum philosophum*). Time se zorno ocrta sadržajna i kronološka kompozitnost predložaka kojima se autor *Kozmografije* služio, kao i selektivnost njegovih postupaka pri, pokatkad nezgrapnom, pokušaju kompiliranja i usuglašavanja disparatnih geografskih i paleoetnografskih podataka. Među njima su, kako je već navedeno, bili i oni koji su definirali različite faze upravnih struktura Liburnije u sklopu Dalmacije. No, Anonimov izričaj, k tome, pokazuje i kako su dva prostorno-zemljopisna pojma - *Dalmatia* i *Dalmatiae* - u njegovo vrijeme funkcionirala istodobno na izmjeničan način, ovisno o odgovarajućim namjenama i kontekstu, te da nisu bila uzajamno isključiva.

Ravenjaninove vijesti u uskoj su vezi s vijestima o Tarsatici iz ranog 9. stoljeća. Naime, poznatim podacima o mjestu smrti markgrofa Erika 799. godine - koji svi redom lokaliziraju taj događaj unutar Liburnije, točnije sjeverozapadnog njezina izdanka oko Tarsatike - valja pridružiti druge prvorazredne franačke izvore koji spominju tu pokrajinu. Tako Einhard u *Vita Karoli Magni* navodi da je vladar osvojio *utramque Pannoniam, et adpositam in altera Danubii ripa Datiam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus*. Istrgnut iz konteksta, ovaj odlomak doima se kao tipičan predstavnik obnove klasične učenosti u duhu karolinške renesanse. Međutim, sagledamo li ga unutar cjeline petnaestog poglavlja Karlove biografije - u kojem Einhard opisuje *finis imperii* - na način na koji je to učinio R. Katičić⁸⁰, zapaziti ćemo kako sva starovjekovna pokrajinska i zemaljska imena upotrijebljena u tom podužem ekskursu nose konkretan sadržaj:

Nam cum prius non amplius quam ea pars Galliae quae inter Rhenum et Ligerim, oceanumque ac mare Balearicum iacet, et pars Germaniae quae inter Saxoniam et Danubium, Hrenumque ac Salam fluvium, qui Turingos et Sorabos dividit, posita, a Francis qui orientales dicuntur incolitur, et praeter haec Alamanni atque Baioarii ad regni Francorum potestatem pertinerent, ipse per bella memorata primo Aquitaniam et Wasconiam totumque Pirinei montis iugum, et usque ad Hiberum amnem, qui apud Navarros ortus, et fertilissimos Hispaniae agros secans, sub Dertosae civitatis moenia Balearico mari miscetur; deinde Italiam totam, quae ab Augusta Praetoria usque in Calabriam inferiorem, in qua Graecorum ac Beneventanorum constat esse confinia, decies centum et eo amplius passuum milibus longitudine porrigitur; tum Saxoniam, quae quidem Germaniae pars non modica est, et eius quae a Francis incolitur, duplum in lato habere putatur; cum ei longitudine possit esse consimilis; post quam utramque Pannoniam, et adpositam in altera Danubii ripa Datiam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctum cum eo foedus Constantinopolitanum imperatorem habere permisit; deinde omnes barbaras ac feras nationes, quae inter Renum ac Visulam fluvios, oceanumque ac Danubium positae, lingua quidem paene similes, moribus vero atque habitu valde dissimiles, Germaniam incolunt, ita perdomuit, ut eas tributarias efficeret. Inter quas fere praecipuae sunt Welatabi, Sorabi, Abodriti, Boemanni - cum his namque bello confligit - ; caeteras, quarum multo maior est numerus, in deditionem suscepit⁸¹.

Spomeni novih etnopolitičkih entiteta (*Saxonia, Turingi, Welatabi, Alamanni, Baioarii, Wasconia, Navarri, Graeci, Beneventani, Sorabi, Abodriti, Boemanni*) tu su na vješt način sintetizirani s današnjim nazivljem rimskih provincija, tako da se kasnoantička organizacija prostora nadovezuje na aktualnu stvarnost. Suvremenost Einhardovih oznaka za zemlje kao politički organizirane teritorije potvrđuje se, osim toga, usporedbom s dva stoljeća starijom kozmografijom anonimnog Ravenjanina, u kojoj se nalaze popisane kao *patriae* gotovo sve u Karlovom životopisu spomenute zemlje, i to sa rimskim imenima.

⁸⁰ R. KATIČIĆ, Filološka razmatranja, str. 37 i d. Šire o problemu: J. BAZELMANS, The early-medieval use of ethnic names from classical antiquity. The case of the Frisians, u: *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, (ed. T. Derks, N. Roymans), Amsterdam, 2009., str. 321-337.

⁸¹ *Einhardi vita Karoli Magni*. (Ed. G. H. Pertz, G. Waitz, O. Holder Egger), MGH, SS rer. Germ., XXV, Hannover-Leipzig, 1911., str. 17-18.

Nadalje, nepoznati saski redovnik (tzv. *Poeta Saxo*), koji je između 888. i 891. godine, za vladavine Arnulfa Karantanskog, sastavio stihovane *Annales de gestis Caroli magni imperatoris libri quinque* (lib. V, 195-200), u elegijskim distisima pete knjige također spominje Liburniju:

*Pannonias etiam victor subiecit utrasque
His cum vicinis urbibus innumeris.
Arva Liburnorum vel quae vocitantur ab Histro
Nec non Dalmatiam subdidit et Daciam.
Sclavorum populos censum sibi solvere fecit
Plures, quam quisquam dinumerare queat*⁸².

Annales regni Francorum za 819. godinu nose najraniji spomen Borne s naslovom *dux Dalmatiae*. Godine 820. spominje se samo imenom, bez titule, u sklopu vijesti o vojsci koju mu je car poslao kao pomoć protiv Ljudevita⁸³. Početkom iduće godine Borna je umro, a analist je događaj zabilježio pridjevši mu punu titulu *dux Dalmatiae atque Liburniae*. Posljednji spomen Borne u povijesnim izvorima datira iz 823. godine, kada ga franački anali bilježe kao preminulog samo s titulom *dux*⁸⁴. Sve navedeno ukazuje da je pojam Liburnije u osvit karolinškog osvajanja bio aktualan i živ te da je pokrivaio konkretan politički i vojni sadržaj. Da je tradicija kasnoantičke upravne podjele u dvodijelnom imenu jedinstvene političke formacije ostala sačuvana u karolinškoj političko-administrativnoj terminologiji, razgovjetno pokazuje Einhardov izričaj, »kad u svojem polisindetičkom nabranjanju osvojenih zemalja: *utramque Pannoniam, et... Datiam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam...* dvije posljednje vezuje s *atque* (= i k tomu još), time ih sažimlje i ostavlja tako kao tek jedan dvodijelni član u nabranjanju⁸⁵. Tim »dvodijelnim članom u nabranjanju« implicira se, dakle, pojam istovjetan naslovu *dux Dalmatiae atque Liburniae* kakav je tradiran

u kasnijim analima franačkog kraljevstva. Borna je, dakle, *dux Dalmatiae et Liburniae*; on je prema istim analima ujedno i *dux Guduscanorum*. Prvi, prestižniji naslov označava vladarsku legitimaciju teritorijalnim principom tj. vladavinom nad određenim područjem (područjima), dok drugi naslov - na što god se odnosio - Borna legitimira jedino kao rodovskog vladara, što ne znači da su oba tipa intitulacije nužno u koliziji.

Ipak, čini se da ne bi trebalo biti sumnje u to da je ovaj ipak crpio znatan dio svoga legitimiteta upravo preko *gens Guduscanorum*, jer se s tom gentilnom titulom 818. godine prvi puta javlja u povijesnom svjetlu⁸⁶, i to u vreli koje se odnosi na vrijeme kada Guduskani ne predstavljaju ništa drugo doli lojalne podanike ovog odličnika⁸⁷, privrženog vazala Carstva.

Ta je anonimova vijest zapravo *ex Einhardi annalibus excerptum*, kako je davno ispravno primijetio Rački, tj. ona je izvadak iz franačkih kraljevskih anala, u sažetijem obliku prenesen u *Vita Hludowici*. To je, doduše, provedeno uz vrlo malo frazeoloških izmjena, ali zato ključnih za egzegezu teksta. Sastavljač careve biografije pritom je postupio na isti način kao i u odlomku s viješću o Borninoj smrti i imenovanju njegova nasljednika u liku kneza Vladislava - reducirao je razvedeni izražajni sklop analâ svevši ga na ono bitno. Njegov bi se metodološki postupak mogao opisati kao ispuštanje svega suvišnog pri služenju predloščima, a u svrhu lapidarnijeg načina izražavanja. Ispustio je, tako,

⁸² *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, II (l. 801-1000)*. (Ur. F. Kos), Ljubljana, 1906., str. 18, br. 22. Vrijedi istaknuti da kod saskog pjesnika postoji ovisnost o karolinškim ljetopisima i Einhardovoj biografiji utemeljitelja dinastije, kao i sklonost da prozna analistička djela naprosto pretoči u versificirani oblik s malo ili nimalo svog izvornog doprinosa.

⁸³ N. BUDAK, *Croats between Franks and Byzantium, Hortus Artium Medievalium*, 3, Zagreb - Motovun, 1997., str. 15 smatra da je Borna sigurno već tada nosio naslov *dux Dalmatiae atque Liburniae*.

⁸⁴ Svi citati prema *Gradivo*, II, str. 48-49, 52-55, 61, 67 (br. 52, 57, 58, 60, 67, 76).

⁸⁵ R. KATIČIĆ, *Filološka razmatranja*, str. 43.

⁸⁶ Što, dakako, ne znači da tu činjenicu treba opteretiti prevelikom interpretativnom nadgradnjom na temelju spekulacija o sjedištu Bornine vlasti u Gackoj, kako to u hrvatskoj historiografiji čini, primjerice, L. MARGETIĆ, *Ugovor Mletaka i italskih gradova contra generationes Sclavorum* (840.), *Historijski zbornik*, XLI, Zagreb, 1988., str. 231-232: »Nakon toga (sc. nakon vijesti o Borninu ujaku Ljudemislju, op. a.) nema više vijesti o vladarima iz te obitelji. Prvi sljedeći vladar o kojem nešto znamo je Mislav. S njime je dužd Petar Tradonik sklopio ugovor o miru 839. godine, a spominje ga kao svoga prethodnika i Trpimir u svojoj poznatoj darovnici. Obje vijesti Mislava povezuju s područjem oko Splita. Dakle do nestanka ranije dinastije i do premještanja težišta Dalmatinske Hrvatske od sjevera prema jugu došlo je između 823. i 839. (...)«.

⁸⁷ N. BUDAK, *Identities*, str. 232 umanjuje značaj Guduskana: »we can conclude that the otherwise unknown *Guduscani* were a smaller group within the borders of later Croatia, and that their name was mentioned only because their treason could have endangered the Frankish vassal«.

tom prigodom spomen kneza Borne, implicirajući - kao i kasniji izdavači ovoga biografskog narativa u ediciji *Monumenta Germaniae historica* - da se Bornino ime odnosi na predstavnika jedne od triju prisutnih *nationes*: Obodrita, Guduskana ili Timočana⁸⁸, Da prva i posljednja *natio* pritom ne dolaze u obzir, suvišno je isticati, jer takvu mogućnost opovrgavaju kako geografsko lokaliziranje obiju, tako i sve kasnije vijesti o Borni.

Kako raščlamba intertekstualnosti *Annales regni Francorum* i *Vita Hludowici* nedvosmisleno ukazuje, vijest o tročlanom izaslanstvu prvog izvora dosljedno je preuzeta u vijest o istovjetnom izaslanstvu unutar drugog izvora, zadržavajući kako broj nazočnih predstavnika protopolitičkih organizacija s franačkoga istočnog pograničja, tako i njihov odgovarajući etnik. Izostavljen je jedino spomen Borne, jer je u parafrazi i bez njega opis Ludovikova sastanka s predstavnicima Obodrita, Guduskana te Timočana u Heristalu 818. godine bio valjano razumljiv pa je zato anonimni carev biograf sklop *legati (...) Bornae, ducis Guduscanorum* kontrahirao u *missi (...) Goduscanorum*, budući da precizno navođenje imena političkog predvodnika Guduskanâ nije bilo nužno ni presudno za piščev predmet interesa. Osim toga, nedorečena, nepotpuna (pa zato i dvosmislena) intitulacija *Bornae ducis*, bez etnika ili teritorijalnog imena na koje bi se odnosilo ono *dux*, bila bi u tekstu ljetopisa ne samo vrlo neobična, već i nefunkcionalna. Ujedno, ne bi trebalo pridavati preveliku težinu činjenici što anali na ovom mjestu preferiraju gentilnu pred teritorijalnom legitimacijom: riječ je o nabranjanju »narodâ« (*legati nationum, missi nationum*) na heristalskom skupu, pa je definiranje svih nazočnih osoba time već unaprijed kontekstualno određeno. *Guduscani* su, dakle, u percepcijama sastavljača anala Bornina *natio*, ne *territorium*. U suprotnom bi, naime, on bio okarakteriziran kakvim teritorijalno generiranim naslovom poput onoga kojeg, nešto dalje u tekstu, nosi pobunjeni carev vazal (*Liudewitus dux Pannoniae inferioris, Liutevitus rector inferioris Pannoniae*), primjerice *dux Dalmatiae* ili *dux Liburniae*, mogu-

će i *dux Dalmatiae et Liburniae* (*dux Dalmatiae Liburniaeque*). Ostaje, dakle, nasuprot Ančičevim polazištima i dalje na snazi tradicionalna lekcija *Bornae, ducis Guduscanorum*, u smislu ekvacije imena vladara i gentilno ustrojenog područja nad kojim je vladao; pri budućim tumačenjima sadržaja te titule svakako će valjati voditi računa o ovom zaključku.

Nedavno je izneseno i mišljenje prema kojem Bornino vladavinsko područje treba tražiti oko rječice Guduče, desnog pritoka Krke, što podno Bribira uvire u Prokljansko jezero⁸⁹, otvarajući takvom posve novom impostacijom problema veoma zanimljivo polje istraživanja. Domicilni bi, dakle, knežev teritorij bilo bibrirsko okružje, koje i jest smješteno gdje i najstarija matica zemlja predrimskih Liburna, između rijeka Zrmanje i Krke; etnonim *Guduscani* bi u tom slučaju bio imenski razriješen kao *Guduščani*, nasuprot uvriježenom poimanju o ekvivalenciji s Gačanima.

Kao podloga, međutim, svakom historiografskom pristupu asocijaciji etnonima *Guduscani* u latinskoj grafiji franačkih analističkih vrela s Por-

⁸⁸ N. KLAIĆ, Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, Granice Liburnije kroz stoljeća, *Historijski zbornik*, X, Zagreb, 1957., str. 195. Isti argument koristi i D. DZINO, *Becoming Slav*, str. 185.

⁸⁹ D. KARBIĆ, Zlatni vijek Bribira, *Hrvatska revija*, VII/2, Zagreb, 2007., str. 12-13. S narednom autorovom konstatacijom: »Drugi element koji osnažuje takvu lokalizaciju Borninih Guduščana i njihova područja jest drugi navod iz Franačkih anala koji ga u 821. godini naziva *dux Dalmatie et Liburnie*, koristeći dakle i naziv antičkog područja Liburnije čija je jedna od teritorijalnih sastavnica bio upravo Bribir (tadašnja *Varvaria*), a u koji pojam kontinentalna Gacka sigurno nije ulazila«; teže se složiti jer Gacka, kako je izneseno, ipak jest ulazila u pojam Liburnije. Problem mogu zadovoljavajuće riješiti tek predstojeća istraživanja. Vidi također skicu problema u V. SOKOL, Starohrvatska ostruga iz Brušana u Lici. Neki rani povijesni aspekti prostora Like-problem banata, u: *Arheološka istraživanja u Lici I. Arheologija pećina i krša. Znanstveni skup Gospić, 16.-19. listopada 2007. Izdanja HAD-a*, 23, Zagreb - Gospić, 2008., str. 185-187, koji se zalaže za poistovjećivanje »reducirane« Liburnije (u Medinijevu smislu) s »banskom« Hrvatskom u Lici, Gackoj i Krbavi, djelomice na temelju arheološkog materijala. Također iznosi mišljenje da franački izvori Bornu tituliraju kao *dux Guduscanorum* jer su Gačani bili Francima geografski najbliži te stoga kao *pars pro toto* u ranim vrelima postali skupno ime za Hrvate. Uravnotežen osvrt na izvore i historiografske interpretacije dao je H. GRAČANIN, Guduskani/Guduščani - Gačani: promišljanja o etnonimu Gačani i horonimu Gacka u svjetlu ranosrednjovjekovnih narativa i suvremenih historiografskih tumačenja, u: *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, (ur. H. Gračanin, Ž. Holjevac), Zagreb - Otočac, 2012., str. 50-68, dok je na istu temu raspravljao V. SOKOL, str. 25-48.

firogenetovom župom Γουτζησκά (a ove opet s Gackom), ili, nasuprot tome, asocijacijom istog s hidronimom *Guduča* u Pokrčju, trebala bi prije svega poslužiti filološka raščlamba koja bi pokazala prednost jednog ili drugog prijedloga utemeljenu na kvalificiranim lingvističkim argumentima⁹⁰. Iz rezultata dosada provedenih preliminarnih takvih radnji proizlazi da su *Gudusciani* franačkih izvora zapravo *Γυδύσσανε*, stanovnici župe *Γυδύσκα*, tj. današnje Gacke. Pri tome valja uzeti u obzir sâmu starinu pojave krčkog hidronima *Guduča* u izvornoj građi. Je li njegova prva potvrda starija ili mlađa od ojkonima Γουτζησκά i horonima *Gacka*?

Da titula *dux Liburniae* u franačkoj političkoj terminologiji i pokrajinskom nazivlju nije samo arbitrarno upotrebljavana te da nije bila kratka vijeka svjedoči činjenica što je upravo ona, i to dvadesetak godina nakon prvog javljanja u vrelima franačke provenijencije, odabrana kako bi se njome teritorijalno legitimirala vladavina odabranog kneza nad novouspostavljenom sklavinijom, pri čemu je opravdano zaključivati da taj izbor nije bio nimalo slučajan; trebalo je, naime, voditi računa kako o prostornom opsegu nove političke formacije, tako o tradicijama prostora i identifikacijskim praksama različitih slojeva te kulturnih krugova njegova stanovništva.

Kako uvjerljivo obrazlaže N. Budak⁹¹, naime, prvih se nekoliko godina nakon Aachenskog mira franačka Dalmacija nalazila upravno podvrgnuta Furlanskoj markgrofoviji, da bi tek 817. ili 818. godine bila prepuštena domaćem upravitelju kojeg je imenovao karolinški vladar. Svjedočanstvo o najranijoj etapi inkorporiranja franačkog dijela nekada jedinstvene pokrajine u ustroj države Karolinga događaji su oko preciziranja mirovnim sporazumom dogovorenih granica između Bizantu dodijeljenih Romana i Slavena u Dalmaciji (*de finibus Dalmatorum Romanorum et Sclavorum*) 817. godine⁹².

⁹⁰ Nju je zasad djelomično proveo jedino R. KATIČIĆ, Filološka razmatranja, str. 44 i bilj. 27. Usp. također V. SOKOL, Starohrvatska ostruga, str. 186: »hidrološki termin od *gata-zagatiti* (zagraditi, i slična značenja), pa onda i prijelaz („umjetni“, preko „mokrine“), koji proizlaze iz *g̃sd: *mokrina, kal, luža*«. Šire o izvorima o Borninoj vladavini: R. KATIČIĆ, Pretorijanci kneza Borne, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 20, Split, 1990. [1992.], str. 65-83, pretisnuto u: *Uz početke hrvatskih početaka*, str. 171-189.

⁹¹ N. BUDAK, Croats between Franks, str. 15.

⁹² *Gradivo*, II, str. 47, br. 50.

U tom je trenutku na franačkom dvoru kao jedina osoba po funkciji mjerodavna za pitanja ovog razgraničenja bio percipiran furlanski markgrof Kado-lah (pravorijek je odgođen do njegova dolaska) pa se pretpostavlja kako taj događaj manje-više vjerno odražava situaciju u kojoj su nove stečevine na istočnom Jadranu još uvijek bile usko vezane uz centralnu vlast, a ne povjerene lokalnom vlastodršcu.

Naposljetku, ipak valja imati na umu da je Peutingerova karta ranosrednjovjekovni uradak, pa se ne može isključiti mogućnost da je kartograf i u slučaju Liburnije redigirao podatke zatečene na predlošku kojim se koristio. Osim toga, znatno je izglednije da se doista radi o ranosrednjovjekovnoj intervenciji u sadržaj, a ne prežitku nekog preuzetog geografskog prikaza. Napomenimo još da što se prikaza Dalmacije tiče, on u biti završava u okolici Salone, te južnije od nje postaje nedovršen i nejasan, s mnogim kasnijim dodacima. Posve je očito da kartografovo znanje i interes završava kod Cetine i ponovno se javlja kod Epidaura. Stoga, sve navodi na zaključak da zapis *Liburnia* označava upravo Borninu Liburniju, a ne neku drugu tvorevinu⁹³.

Jasno, svime navedenim ne tvrdimo ništa afirmativno o pojmu *Liburnia* kao potencijalnom etno-

⁹³ Valja također napomenuti da prikaz područja smještenih južno od Salone sadrži niz nepravilnosti kakve nisu svojstvene prikazu zapadnoeuropskih prostora. Hidrografska slika južne Dalmacije ne odgovara stvarnome stanju, a slijed topografskih zabilješki očito je pogrešan. Štoviše, južno od Narone gubi se cjelovitost zemljopisnog prikaza, baš kao i u slučaju prikaza Krete, Grčke, Trakije i sjeverne obale Crnoga mora. Na istome su dijelu karte i kontradiktorni geografski podatci, pa je tako naznačeno da Dalmacija seže do Drača, bez spomena Prevalitane, a istodobno je zabilježen Novi Epir, bez spomena Staroga Epira. Sve to upućuje na nedosljednost kartografa koji ili nije bio u mogućnosti razlučiti koja administrativna podjela pripada kojemu razdoblju ili mu do toga i nije bilo odveć stalo. U biti, ono što je izostavljeno s karte govori čak i više o kartografu i razdoblju njena nastanka od onoga što je na njoj zabilježeno. Tako je posve jasno da je kartograf bio vrlo precizan i temeljit kada je u pitanju sadržaj koji mu je važan ili poznat, a posve površan kada se radi o nevažnim ili nebitnim područjima. Na karti je niz primjera koji to dobro ilustriraju. Primjerice, sjevernotalijanska je topografija prikazana prilično detaljno, dok je prikaz južne Italije ostao neispunjen do te mjere da je neki kasniji amaterski kartograf morao nadopuniti prikaz nizom gradova. Sličan je i slučaj bliskoistočnih prostora. Stoga ne čudi što na karti i Dalmacija biva »razvučena« do njene najjužnije povijesne granice.

nimu ili izrazu samoidentifikacije pojedinih slavenskih etničkih grupacija kojima je politički subjekt u razdoblju prve četvrti 9. stoljeća bio Borna. Štoviše, spomenuti se naziv u poznatim ranosrednjovjekovnim izvorima nikada i ne koristi kao etnonim (*dux Liburnorum*, *dux Sclavorum Liburnorum* i sl.), već je podređen isključivo teritorijalnom principu (*dux Liburniae*). Stvara se dojam da je riječ o umjetno tvorenom nazivu, stereotipno pripisanom jednoj od slavenskih populacija s kojom su zapadnoeuropski suvremenici došli u realan doticaj, a nastalom u učenim krugovima karolinške kulturne elite, pod utjecajem upravo tada neobično snažno afirmiranog korpusa spoznaja o antičkoj geografiji i nazivlju. No, neovisno o pitanju kako je glasilo vlastiti etnonim grupacije čije su političko ozemlje franački izvori nazivali »Liburnijom«, jednako tako neprijepornom ostaje činjenica da ti isti izvori dosljedno diferencijalno određuju dva Bornina vladarska područja, teritorijalno vrlo jasno lučeći »Liburniju« od »Dalmacije«.

Iz te, pak, činjenice proizlazi nedvojben zaključak kako je aktualna teritorijalno-politička nomenklatura koja je primijenjena u suvremenim vrelima mogla i morala voditi računa o političkim realijama na jugoistočnoj periferiji Franačkoga Carstva (u suprotnom u pitanje dolazi njen smisao i iskoristivost), pri čemu je u kontekstu ovdje predstavljenih istraživanja pitanje krije li se iza pripisanog zemljopisnog naziva i izvorni etnonim - te kako on glasi - zapravo sporedno. Presudna je, naprotiv, okolnost što pripisani teritorijalni naziv, kako god objašnjavali njegovu lingvističku genezu, nužno odražava postojanje dvaju različitih političkih entiteta barem u početnoj etapi formiranja sklavinije Hrvatske, na prostoru pod Borninom kontrolom. »Pripisano« nazivlje izvedeno iz antičkoga zemljopisnog pojmovnika u karolinškim dvorskim skriptorijima tek je, dakle, jedna od dimenzija diskurzivnog postupka prakticiranog u ranosrednjovjekovnim nadregionalnim kulturnim i političkim središtima koju valja istaknuti. Ona, praksa dodjeljivanja zasebnih imena novoupoznatim područjima sa različitim razinama društveno-političke integracije, homogenosti i opstanka, je kauzalno vezana uz interakcije s krajevima napučenima novim stanovništvom organiziranim u protoformacije s u najmanju ruku minimalnim stupnjem autoidentifikacije, što znači da barem u izvjesnoj mjeri reproducira aktualne političke realitete duljeg ili kraćeg trajanja

zatečene na terenu. Drugim riječima, naziv »Liburnija« kakav tradiraju karolinški ljetopisi se, zasigurno, upirao o stanovita stvarna saznanja ostvarena pri prvom intenzivnijem kontaktu franačkoga svijeta sa kompleksnom etničkom i političkom slikom slavenskih populacija na zapadnom Balkanu u osvit 9. stoljeća. U kojoj je mjeri on odraz vlastite slike mjesnog stanovništva o svom identitetu, a u kojoj konstrukcija klasicizirajuće tradicije franačkih analista, vođenih potrebom o generiranju naziva koji bi semantički pokrio izvjesni realan politički sadržaj (pri čemu se njihovo posizanje u, tada sve dostupniju, historijsku geografiju čini vrlo mogućim), ostaje pitanjem na koje pri sadašnjoj razini spoznaja nije moguće dati jednoznačan i odrješit odgovor. Ono što se čini u velikoj mjeri pouzdanim, pa i dopuštenim zaključiti, jest da oblikovanje naziva »Liburnija« u latinskim vrelima zapadnoeuropske provenijencije odražava prvobitnu teritorijalnu dvojnost u najranijem razdoblju konstituiranja sklavinije čiji se naziv od sredine 9. stoljeća ustaljuje pod hrvatskim imenom, tj. postojanje zasebnog »političkog teritorija« Dalmaciji na sjeverozapadu za čije je imenovanje tada upotrijebljen normativan izričaj *Liburnia*. On je također uključen u dominij kneza Borne, ali je na neki način za određeno vrijeme zadržao odjelitu političku individualnost.

Na formativan franački utjecaj pri tom procesu konstituiranja upućuje sâma okolnost što je titulatura prvih poznatih vladara upravo teritorijalno, a ne gentilno legitimirana, dopuštajući zaključak da je suverenitet kneževâ Bornine generacije potjecao »odozgo«, tj. da presudno izvorište njihove dominacije nad ostalim prvacima sklavinije nije bilo rodovsko uređenje, već ciljani odabir karolinških vladodržaca⁹⁴. Kako je taj odabir tekao i u kolikoj se mjeri zapravo radilo o oktroiranju poglavara sklavinije od strane cara lijepo oslikava opis događaja nakon Bornine smrti 821. godine, kada je trebalo pristupiti izboru novoga kneza, sačuvan u franačkim analiima: *Interea Borna dux Dalmatiae atque Liburniae defunctus est, et petente populo atque imperatore consentiente nepos illius nomine Ladasclavus successor ei constitutus est*⁹⁵. Anonimni biograf, pak, Karlova nasljednika u *Vita Hludowici imperatoris* taj postupak imenovanja prenosi jezgrovitije: *Inter haec Borna vita privato successorem ei constituit*

⁹⁴ N. BUDAK, Croats between Franks, str. 15-16.

⁹⁵ *Gradivo*, II, str. 61, br. 67.

*imperator nepotem suum nomine Ladascleo*⁹⁶. Taj Anonimov izvještaj je znakovit ne samo stoga što u konciznijem obliku potvrđuje vjerodostojnost vijesti iz odgovarajućeg ljetopisa, već i stoga što - lišavajući tekst od svega što je prema autorovim vlastitim kriterijima sporedno te bi moglo opteretiti prozračnost i jasnoću izričaja - u cijelosti eliminira *populus* i njegovu *petitio* kao konstitutivni element pri donošenju odluke o smjeni na čelu mlade sklavinije, zadržavajući jedino ulogu cara kao u stvari jedinog faktora i arbitra u tom činu. Car Ludovik I. (814.-840.) je Borninoj političkoj jedinici jednostavno »imenovao« poglavara, pri čemu nema nikakve dvojbe da se na vladarevu definitivnu odluku nije moglo ni smjelo očekivati nikakav prigovor ili priziv. Državnopravni je odnos sklavinije Hrvatske prema matičnom Franačkom carstvu tim opisom sasvim jasno definiran. Štoviše, sudeći po izričaju u *Annales regni Francorum* moglo bi se pretpostaviti da je i Bornin neposredni nasljednik Vladislav također - barem u normativnim predodžbama franačkih političkih elita - koristio dvojni vladarski naslov *dux Dalmatiae atque Liburniae*. Na njega je nakon srodnikove smrti prenijeta kneževska čast zajedno s Borninom titulom⁹⁷. Ta je mogućnost tim vjerojatnija što se, istodobno, radilo o nečaku prethodnog kneza pa je razumljiva tendencija za stalnošću titule, ne samo radi osiguravanja neometanog prijelaza vlasti, već i u službi dinastičkog kontinuiteta.

6. Tarsatika u ranome srednjem vijeku

Cjelokupan sustav klauzura nastavio se razvijati tijekom 5. i 6. stoljeća. *Claustra Alpium Iuliarum* očito će zakazati početkom 5. stoljeća kada su kroza nj, bez osobitog otpora, prošle Alarikove vizigotske snage. Britanski arheolog i povjesničar Neil Christie, autor najiscrpnijeg rada koji problematizira razvoj obrambenih struktura Carstva tijekom kasnoantičkog doba, zaključuje da je upravo vizigotski upad bio presudan za raspad sustava. No, naglašava

da on nije prestao postojati. U administrativnom pogledu klauzura su nastavile postojati, no promijenila se obrambena strategija. Obrambene mjere su proširene, pa se tako gradovi i putne postaje dodatno utvrđuju, grade se nove utvrde i promatračnice, a obale rijeka i jezera pretvaraju u obrambene zone⁹⁸. Promjene su se dogodile i u obrambenom značaju većih gradova koji su bili središta novačenja još od 4. stoljeća. Upravo zbog toga, tijekom 5. stoljeća mnogi od njih postaju sjedišta jedinica koje u njima borave gotovo trajno. Christie ističe da se ovom procesu militarizacije pejzaža mora pripisati i kastriacija koja je uočljiva i izvan obrambenog pojasa. Proces militarizacije nastavit će se, objašnjava Christie, pod ostrogotskom vlašću u 6. stoljeću, kao i pod bizantskom nešto poslije. Rupe u obrambenom lancu bile su neprestano popunjavane, a u sjevernotalijanskim gradovima poput Brescie i Verone sagrađene su gradske utvrde, odnosno fortificirane palače. U alpskim predjelima *clusae* ili *claustrae* će i dalje biti osnovne vojno-administrativne jedinice, baš kao što su to bile i u proteklim stoljećima⁹⁹. Sustav utvrda sada je povezivao i zid koji je fizički zatvarao prilaz Italiji.

Bez obzira što je obrambeni pojas bio djelomično uništen u bizantsko-ostrogotskom ratu sredinom 6. stoljeća, očito je da su određeni njegovi dijelovi preživjeli bez znatnije štete. Ako je suditi

⁹⁶ *Gradivo*, II, str. 61, br. 67. Vidi i N. BUDAK, Croats between Franks, str. 15 koji s obzirom na dvosmi-slen izričaj (*nepos*) otvara mogućnost da se radilo o Borninu unuku, ne nužno nečaku. To bi, dakako, kad bi se moglo dokazati, dodatno učvrstilo pretpostavke o pokušajima zasnivanja nasljedne vladarske obitelji s dinastičkim pretenzijama.

⁹⁷ M. ANČIĆ, From the Carolingian Official to the Ruler of Croats: Croats and Carolingian Empire in the First Half of the 9th c., str. *Hortus Artium Medievalium*, 3, Zagreb-Motovun, 1997., str. 10.

⁹⁸ Usp. N. CHRISTIE, From the Danube, *passim*. Sukladan razvoj, ovog puta na istočnom bizantsko-arapskom limesu 8. i 9. stoljeća, utvrđuju J. F. HALDON, H. KENNEDY, The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organisation and society in the borderlands, *Зборник радова Византолошког института*, XIX, Београд, 1980., str. 84-85. – P. ШТИХ, On the Eastern border, str. 194 opisuje langobardsku istočnu granicu (»langobardski limes«) kao sustav *castra* i *castella* na rubu i u unutrašnjosti furlanske ravnice kojim se kontroliralo najvažnije prometnice i blokirali ključni spojevi nizinâ s planinama.

⁹⁹ N. CHRISTIE, From the Danube, str. 568. Usp. također J. ŠAŠEL, Der Ostalpenbereich, str. 97-106. Poučen osobnim iskustvom osvajanja Italije sa sjevera, sâm Teodorik Veliki više je puta u svojim proglasima naglašavao važnost alpskih prijelaza – usp. F. STAAB, Ostrogothic geographers, str. 56 i bilj. 166. – T. S. BROWN - N. J. CHRISTIE, Was there a Byzantine model of settlement in Italy?, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge*, 101/2, Rome, 1989., str. 390 pokazuju kako su bizantske utvrde na alpskim prijevojima uglavnom samo preuzimale postojeće fortifikacije antičkog ili kasnoantičkog podrijetla, popravljajući ih za novu-staru funkciju.

po ranosrednjovjekovnim događanjima, Tarsatika i njena klauzura bile su među njima. No, kako ističe L. Margetić, arheološki nalazi potvrđuju opstanje Tarsatike samo do 5. stoljeća, pa je teško s potpunom sigurnošću zaključiti što se s gradom dogodilo tijekom 6. i 7. stoljeća¹⁰⁰. Dosadašnji istraživači priklonili su se kataklizmičnom viđenju njegove sudbine. G. Depoli je prema znakovima paleži i nadogradnje na zidinama došao do zaključka da je Tarsatika, najvjerojatnije, nastradala tijekom 6. stoljeća u bizantsko-ostrogotskom ratu ili u nekom od avarskih pohoda početkom 7. stoljeća¹⁰¹. B. Benussi je propadanje Tarsatike smatrao posljedicom avarsko-slavenskih pljačkaških pohoda koji su grad sveli na maleno mjesto s ruralnom ekonomijom¹⁰². Iz njega se, smatrao je Benussi, razvio srednjovjekovni grad. Ostali istraživači su, pak, uništenje Tarsatike pripisali osvetničkom pohodu Karlovih vojski iz 799. godine.

Događaji iz 799. godine koji su se zbili u blizini Tarsatike zabilježeni su u nekoliko izvora. Ubojstvo iz zasjede furlanskog markgrofa Erika, Einhard u *Vita Karoli Magni* pripisuje stanovnicima Tarsatike koji su ga ubili negdje u blizini grada.¹⁰³ Događaj je zabilježen u *Annales Regni Francorum*, *Annales Laurissenses*, Einhardovom *Vita Karoli Magni*, *Poetae Saxonis Annalium De gestis Caroli Magni* te u pjesmi patrijarha Paulina koji je Erika osobno poznavao¹⁰⁴. U *Annales Laurissenses* stoji da je

markgrof Erik ubijen *iuxta Tarsaticam Liburniae civitatem*; tzv. Einhardovi anali smještaju taj događaj *apud Tharsaticam, Liburniae civitatem*¹⁰⁵; anonimni saski pjesnik (*Poeta Saxo*) ističe da je Erik *oppugnare Liburnorum contenderat urbem Tharsaticam*, dok je Einhard u svom životopisu Karla Velikog velikaševu smrt locirao *in Liburnia iuxta Tharsaticam maritimam civitatem (Vita Karoli Magni, c. XIII)*.

Mnoštvo je znanstvenika, baveći se povijesnim gibanjem istočnojadranske obale u ranom srednjem vijeku, ponudilo svoje interpretacije okolnosti koje su dovele do Erikove smrti. Smatrajući da su ga ubili građani Tarsatike razjašnjavala bi se politička pripadnost grada nekoj od okolnih državnih tvorevina. Jedni su u Tarsatici vidjeli najsjeverniju priobalnu točku hrvatske države¹⁰⁶, a drugi su ju smještali pod franačku vlast¹⁰⁷. I. Goldstein ostaje, pak, prilično usamljen u mišljenju da je Tarsatika morala biti pod bizantskom vlašću kao značajna postaja na plovnom putu kroz Jadransko more¹⁰⁸. S druge strane, autor najcjelovitije analize izvora vezanih za ovaj događaj, N. Labus, ponudio je posve novo tumačenje i objašnjenje razvoja događaja koji su doveli do markgrofove smrti. S obzirom na iscrpnost analize, njegova se interpretacija doima najuvjerljivijom od svih ponuđenih. Labus, među ostalim, zaključuje da Tarsatika nije bila podvrgnuta nijednomu konkretnom suverenitetu krajem 8. stoljeća, odnosno

¹⁰⁰ L. MARGETIĆ, Srednjovjekovni pojam grada, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, XXVIII/2, Rijeka, 2007., str. 897-904.

¹⁰¹ G. DEPOLI, I punti oscuri della storia di Tarsatica e dell'origine di Fiume alla luce delle scoperte archeologiche, *Fiume*, III/I, Rijeka, 1925., str. 44.

¹⁰² B. BENUSSI, Tharsatica, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, XXXVIII/33, Parenzo, 1921., str. 175.

¹⁰³ *Einhardi vita Karoli Magni*, (ed. G. H. Pertz, G. Waitz, O. Holder-Egger), MGH, SS rer. Germ., 25, Hannover - Leipzig, 1911., str. 16. N. LABUS, Tko je ubio vojvodu Erika?, str. 7 i d. donosi ostale odnosne citate. Prema podatcima iz Paulinove pjesme Erik je ubijen na *mons Laurentus*, što su stariji istraživači neopravdano povezivali s Lovranom, također u Liburniji. L. MARGETIĆ, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, u: „Dolazak Hrvata“-„Ankunft der Kroaten“, Split, 2001., str. 87 i bilj. 174 upozorava da na današnjem Sušaku postoji brežuljak Sv. Lovre. Citirani Margetićev rad je izvorno objavljen u: *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, Zagreb, 1977., str. 5-88.

¹⁰⁴ *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I (l. 501-800)*, (ur. F. Kos), Ljubljana, 1902., str. 363-364, br. 329. – Y.-M. DUVAL, Paulin d'Aquilée et le duc

Eric, *Antichità Altoadriatiche*, XXXII, Udine, 1988., str. 115-147 pokazao je kako je Paulin u spise posvećene Eriku upleo i patrijarhove nazore o pastoralnoj skrbi nad novoosvojenim pokrajinama, točnije o »miroljubivoj« evangelizaciji prostora nasuprot pokrštavanju »ognjem i mačem« kakvo su favorizirali franački velikaši poput Erika.

¹⁰⁵ *Gradivo*, I, str. 359, br. 326. O problemima konteksta u kojem pogibaju Erik i Gerold, markgrof Avarske marke i bavarski prefekt usp. J. B. ROSS, Two neglected Paladins of Charlemagne: Erich of Friuli and Gerold of Bavaria, *Speculum*, XX/2, Cambridge, 1945., str. 225-226.

¹⁰⁶ V. KLAJČIĆ, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, sv. I, Zagreb, 1899., str. 43. – L. MARGETIĆ, Antička Tarsatica i počeci Rijeke, *Rijeka*, I/1, Rijeka, 1994., str. 29-34.

¹⁰⁷ Počevši od Ivana Lučića, pa preko Račkoga, sve do Margetića, održavala se romantična predodžba o otporu građana Tarsatike koji su se suprotstavili franačkoj vlasti koja je uspostavljena na području negdašnje Tarsatičke Liburnije u neko doba između 791. i 799. godine. Vidi u N. LABUS, Tko je ubio vojvodu Erika?, str. 7-8.

¹⁰⁸ I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, str. 127, 152.

da se nalazila u pojasu ničije zemlje koja je razdvajala Avare i Franke¹⁰⁹. Erikovo, međutim, ubojstvo pripisuje avarskom manevru, sličnom onome kojim Porfirogenetovo djelo opisuje pad Salone, a u Einhardovom spominjanju Tarsatike prepoznaje *ad hoc* osudu svjedoka Erikove pogibije čija je žrtva trebala poslužiti kao primjer kako se slično ne bi ponovilo. N. Labus se slaže da je Tarsatika, najvjerojatnije, bila razorena u franačkoj odmazdi, no smatra da je razoren priobalni grad, odnosno *civitas maritima* kako ju naziva Einhard, a ne trsatska utvrda. Izvori, u tom smislu, ukazuju na kontinuitet antičkog i kasnoantičkog grada čiji je život, možda, bio naprasno prekinut 800. godine.

Samouprava i gotovo nezavisan položaj određenih oblasti naspram susjednih dominantnih suvereniteta obilježje je društvenog razvoja na istočnoj jadranskoj obali 8. i 9. stoljeća koje se u novijim proučavanjima sve jasnije razabire. Dalmatinski pandan pojavi Tarsatičke Liburnije kao polunezavisna političkog entiteta jest *provincia Jadertina*, očigledno šire područje ranosrednjovjekovnog Zadra, koje opsegom nadrasta granice gradske astareje. Odlazeći po strani pitanje formalne nomenklature, kako god tumačili vijest o postojanju ranosrednjovjekovne »Zadarske pokrajine« čini se da ne bi smjelo biti dvojbi o regionalnom i autonomnom karakteru te tvorbe u predodžbama suvremenika¹¹⁰. Profil ove političke cjeline naslutio je M. Ančić analizom hagiografskog djela *Translatio beati Gri-*

sogoni martyris koje je nastalo u Zadru krajem 9. ili početkom 10. stoljeća, registrirajući mnogo starije stanje, iz početka 9. stoljeća ili čak i ranije¹¹¹. Vjerojatno u istom svjetlu valja promatrati i pojavu zadarskog *dux*a Pavla u društvu s biskupom Donatom na dvoru Karla Velikoga 805. godine¹¹². Oni su krajem te godine na franačkom dvoru predstavljeni kao *legati Dalmatarum*, te je tom prilikom car donio odluku o položaju narodâ Venetije i Dalmacije kao i njihovih predvodnika, unutar konstituiranog franačkoga carstva. Iako su u središnjim institucijama države Pavao i Donat očigledno bili percipirani kao formalnopravno legitimni zastupnici bizantske Dalmacije u njenoj ukupnosti, legitimitet dvojice Zadrana, osobito crkvenoga prvaka, vjerojatno nije počivao na plebiscitarnoj podršci predstavnikâ svih dalmatinskih gradova¹¹³, jer bi tada zasigurno ovo poslanstvo uključivalo veći i zemljopisno proporcionalnije zastupljen broj drugih Dalmatinaca iz crkvene i svjetovne hijerarhije. U ovom se događaju, uistinu, vidi »jasan pokazatelj dostignutoga stupnja tadašnje uzajamne političke razdvojenosti dalmatinskih gradova«¹¹⁴. Nju će dodatno potencirati petrificiranje političko-pravne podvojenosti ranoga srednjovjekovlja na istočnojadranskom prostoru, zadane mirovnim ugovorom u Aachenu (812.) i njegovim preciziranjima na terenu 817. godine. U novonastaloj konjunkturi samoorganiziranje novih političkih subjekata pokazat će se relativno jednostavnom zadaćom pod objema suverenitetima.

Ocrtana je situacija na razmeđu 8. i 9. stoljeća pogodivala osamostaljivanju subregionalnih cjelina (poput Tarsatike) i njihovu prerastanju u nove političke entitete duljeg ili kraćeg trajanja, s vlastitim teritorijalnim i/ili crkvenim pretenzijama

¹⁰⁹ N. LABUS, Tko je ubio vojvodu Erika?, str. 12.

¹¹⁰ Najprikladnije je problem definirao S. DOKOZA, Problematika proučavanja dalmatinskoga plemstva u srednjem vijeku, *Povijesni prilozi*, 35, Zagreb, 2008., str. 30, bilj. 16: »Koji je status Zadar tada imao najbolje pokazuje podatak iz *Translatio beati Grisogoni*. Naime analizom ovog spisa vjerojatno iz 9. stoljeća M. Ančić je prvi uočio da se u njemu područje Zadra naziva *Jadertina provincia*. Ne ulazeći u analizu tog pojma, niti procjenjujući radi li se doista o nekom većem području koje se na određen način sačuvalo od barbarskog osvajanja, na što bi ukazivao naziv, ili je to tek slobodnije korištenje pojmova od pisca *Translatio*, mogli bismo samo pretpostaviti da je zadarsko područje za ondašnje ljude predstavljalo posebnu, a vjerojatno i u određenoj mjeri autonomnu, cjelinu.« O podrijetlu pojma *Jadertina provincia* (čini se da je proizvod Ivekovićeve pogrešne transkripcije izraza *iaderensi provincia*) vidi sada T. VEDRIŠ, Gdje žive Mirmidones? Prilog raspravi o značenju pojmova *Mirmidones* i *Marab* u zadarskoj legendi o prijenosu moći Sv. Krševana, *Povijesni prilozi*, 41, Zagreb, 2011., str. 81 i bilj. 171.

¹¹¹ Usp. M. ANČIĆ, *Translatio beati Grisogoni martyris* kao povijesno vrelo, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 25, Split, 1998., str. 132-134. – M. ANČIĆ, Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku, *Zgodovinski časopis*, LV/3, Ljubljana, 2001., str. 319.

¹¹² M. ANČIĆ, From the Carolingian Official, str. 9.

¹¹³ Kako je to smatrala N. Klaić, a pravilno ocijenio I. PRLENDER, Totius gentis metropolim, *Historijski zbornik*, 51, Zagreb, 1998., str. 7. Nedavno je reafirmirana mogućnost da u *duxu* Pavlu treba vidjeti bizantskoga namjesnika Dalmacije, bilo arhonta ili stratega; drugi ga interpretiraju kao franačkoga dužnosnika ili pak kao gradskog priora Zadra. Usp. pregled mišljenja: I. BASIĆ, Problemi proučavanja, str. 80-81.

¹¹⁴ I. PRLENDER, Totius gentis metropolim, str. 8, s ranijom literaturom.

ka susjednim područjima, pri čemu je dominacija određenog subjekata u pojedinim razdobljima bila u manje ili više pravilnim periodima konjunkturâ smjenjivana subordinacijom u korist moćnijeg suparnika ili pak ravnotežom snaga među konkurentskim mikroregijama. Percepcija njihova položaja u sklopu ukupnog pojma Dalmacije nužno je ovisila o širini obzora promatrača, tj. o očekivanjima, političkoj i kulturnoj pristranosti te saznanjima kojima je promatrač raspolagao o povijesnom gibanju u ostatku provincije. Tako je bilo moguće da u dvama Porfirogenetovim djelima, biografiji careva djeda Bazilija I. te u *De thematibus*, grad Dubrovnik u kontekstu događaja iz 866. i 867. godine bude okarakteriziran izričajem koji je u latinskom izdanju Porfirogenetova djela vjerno preveden kao *totius gentis metropolim*:

ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ Θεοφίλου ἀνῆλθεν ἀπὸ Ἀφρικῆς στόλος λς' κομπαρίων, ἔχων κεφαλὴν τὸν τε Σολδανὸν καὶ τὸν Σάμαν καὶ τὸν Καλφούς, καὶ ἐχειρώσαντο διαφόρους πόλεις τῆς Δαλματίας καὶ τὴν τε Βούτοβαν καὶ τὴν Ῥῶσαν καὶ τὰ κάτω Δεκάτερα. ἦλθον δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦτων μητρόπολιν, ἣ Ῥαούσιον λέγεται, καὶ ταύτην ἐπὶ χρόνον ἐπολιόρκουν ἱκανόν¹¹⁵.

U *Vita Basilii* se, pak, ista vijest donosi na sljedeći način:

καὶ ἄρχοντας ἐπιστήσαντες τὸν τε Σολδάνον καὶ Σάμβαν καὶ τὸν Καλφούς, οὓς ἐν κακίᾳ καὶ πολεμικῇ ἔμπειρίᾳ κατὰ πολὺ διαφέρειν τῶν ὁμοφύλων ἐπίστευον, ἕξ καὶ τριάκοντα πλοίων πολεμικῶν κατὰ Δαλματίας στόλον ἀπέστειλαν, ὅφ' οὗ διάφοροι πόλεις ἐάλωσαν Δαλματῶν, οἷον ἦ τε Βούτομα καὶ Ῥῶσα καὶ τὰ κάτω Δεκάτορα. προχωροῦντων δὲ κατὰ νοῦν τῶν πραγμάτων τοῖς πολεμίσι, ἦλθον καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ ὄλου ἔθνοϋς μητρόπολιν, ἣ Ῥαούσιον λέγεται, καὶ ταύτην ἐπὶ χρόνον ἐπολιόρκουν ἱκανόν¹¹⁶.

¹¹⁵ Constantinus Porphyrogenitus, *De thematibus et De administrando imperio, accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii commentariis*, rec. I. Bekker, Bonn, 1840. (*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, III), str. 61 (lib. II). Prijevod I. Bekkera: *Sub imperio autem Michaelis, filii Theophili, classis ab Africa ascendit triginta sex, navigiorum, quae Soldanum et Samanum et Calphum duces habebant. Hi subegerunt sibi varias Dalmatiae urbes, et Butoban et Rosan et inferiora Decatera. Venerunt etiam ad eorum metropolim, quae Ragusium dicebatur, eamque satis longo tempore obsederunt.*

¹¹⁶ CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, *De vita*

Spomenuta se dvaput opetovana vijest u novije vrijeme tumači dominacijom Dubrovnika nad okolnim teritorijem, prvenstveno nad Kotorom, u uvjetima gotovo neosjetne centralne vlasti Konstantinopola, dominacijom koja se mogla očitovati na crkvenom kao i na političkom polju.¹¹⁷ Iz ovog vrlo sažetog pregleda razvidno je kako su u pojedinim etapama svoga povijesnoga razvitka određeni gradovi istočnojadranske obale kroz kasno 8. i 9. stoljeće doživljavali i ostvarivali različite stupnjeve prestiža i teritorijalne, duhovne ili kulturne dominacije nad svojim širim okruženjem: nekima je takav razvoj bio determiniran ranijom tradicijom i antičkim ugledom (Jader, Tarsatika), dok kod drugih nastaje *ex novo*, fizičkom relokacijom grada (Split, Dubrovnik).

Pravilna ocjena ovih političkih zajednica utječe, dakako, i na njihovo tradicionalno viđenje unutar susjednih političkih jedinica poput Bizantskoga Carstva; očigledno je da one čine neodrživim tradicionalno mišljenje o postojanoj pripadnosti primorskih gradova kao što je Zadar »Bizantskoj Dalmaciji«. Zapravo bi trebalo iznova razmotriti čitav kompleks podvučen pod taj pojam, jer se regionalizam i emancipacija pod formalnom egidom državnopravne tradicije Istočnog Rimskog Carstva na ovom stupnju istraživanja čine uvjerljivijim rješenjem za primorske gradove od »dugog trajanja« bizantske vlasti, u punom smislu riječi. Istraživanja bi, jasno, trebalo proširiti i na područje sjevernoga Jadrana, gdje je ranosrednjovjekovna prisutnost Bi-

Basilii, u: *Theophanes continuatus, Ioannes Cemeniata, Symeon Magister, Georgius Monachos*, (rec. I. Bekker), [*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, 33], Bonn, 1838., str. 289 (lib. V, 53). Prijevod I. Bekkera: *Creatusque ducibus Soldano Sambane et Chalphuso, qui longe militia bellicaeque rei experientia tribulibus reliquis praestare existimabantur, sex supra triginta naves in Dalmatiam miserunt, quibus Dalmatarum plures urbes captae sunt, Butoma Rosa et inferius Decaterum. Sic cum secundis auris res hostibus succederent, ad ipsam venerunt totius gentis metropolim, quam Ragusium vocant, eamque ad longum tempus circumsederunt.*

¹¹⁷ I. PRLENDER, *Totius gentis metropolim*, str. 11-12. Ova kasna potvrda distinktivnosti južne Dalmacije u odnosu na ostatak pokrajine različito se tumačila u historiografiji. Interpretirana je, primjerice, kao povijesna podloga pojmu *Dalmatia Superior* i dokaz podjele teme Dalmacije na dvije pokrajine. Pregled mišljenja nalazi se u I. BASIĆ, *Problemi proučavanja*, str. 74-76 i 79-81.

zanta izvan otočkih gradova Krka, Osora i Raba na susjednom kopnu ostala prilično neistraženom¹¹⁸.

Pogibija markgrofa Erika kod Tarsatike 799., desetak godina nakon pokoravanja Istre, neosporno je svjedočanstvo neuspjela ostvarivanja franačke vojne kontrole i nad tim područjem¹¹⁹. Opetovani napori franačke vojske da ostvari vrhovništvo nad kvarnerskom regijom i prostorima istočno od nje, kronološki posteriorni padu Avarskoga kaganata 796. i bez trajna uspjeha, izgleda da se ne mogu u punoj mjeri objasniti pojedinačnim i ograničenim otporom bizantskih gradskih općina na obali i otocima, već u jednadžbu nakon definitivnog nestanka avarskog vrhovništva nad istočnim Jadranom valja uvesti barem posredno vojno-političko upletanje Bizanta u nastalom vakuumu moći. Nije, naime, do sada u dovoljnoj mjeri bila isticana činjenica da je izbijanje Franaka na istočnu obalu Istre - nakon osvojenja te regije oko 788. (svakako prije rujna 791.) - bilo prvi neposredan dodir dvaju carstava na Jadranu, čime postaje razumljivijom i vjerojatnijom mogućnost organiziranog otpora istočnorimske države na području koje je priznavalo njeno vrhovništvo franačkoj vojsci, kao i to da su *Tarsaticenses* bili bizantski podanici¹²⁰.

¹¹⁸ N. BUDAK, Neki elementi demografsko-ekonomskog razvoja i prostorne organizacije otoka Raba od XI. do kraja XIII. stoljeća, *Rapski zbornik*, 1, Zagreb, 1987., str. 196 tako upozorava da je rapskih posjeda podno Velebita moralo biti i prije osnivanja Jablanca kao slobodnog kraljevskog grada 1251., čime je srednjovjekovni rapski distrikt značajno proširen izvan granica otoka, na susjednom kopnu. Za različite vrste bizantske nazočnosti u jadranskom bazenu u vremenskom slijedu v. I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*. – I. GOLDSTEIN, Byzantium on the Adriatic from 550 till 800, *Hortus Artium Medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 1998., str. 7-14. – I. GOLDSTEIN, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb, 2003. – M. ANČIĆ, The Wanning of the Empire: the Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th century, *Hortus Artium Medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 1998., str. 15-24.

¹¹⁹ Tako M. LEVAK, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, Zagreb, 2007., str. 42-43, koji, štoviše, smatra i da se pohod kralja Pipina 797. na Slavene odnosio na Hrvate, i to vjerojatno one istočno od Istre, ali je polučio samo trenutačan uspjeh.

¹²⁰ Tako G. MANOJLOVIĆ, Jadransko pomorje IX. stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povijesti, *Rad JAZU*, 150, Zagreb, 1902., str. 94-98. – N. KLAJIĆ, Najnoviji radovi o 29., 30. i 31. poglavlju u djelu *De administrando imperio* cara Konstantina VII. Porfirogeneta, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv.

7. Tarsatika – biskupsko sjedište?

Indikativno je što isti Einhard koji je u biografiji Karla Velikoga Erikovu smrt locirao *in Liburnia iuxta Tharsaticam maritimam civitatem* (a u svojoj redakciji anala *apud Tharsaticam, Liburniae civitatem*), na drugom mjestu, opisujući ustanak donjopanonskog kneza Ljudevita (*bellum Liudewiticum*) kao i dugotrajne franačke protumjere kojima ga se nastojalo pacificirati, u unosu pod godinom 822. spominje Sisciju, jedno od kneževih sjedišta, također kao *civitas*¹²¹. Tim izričajem se, u načelu, označavaju oni gradovi koji su bili biskupska sjedišta, diferencijalno ih određujući spram pojma *castrum, oppidum* i sl., upravo stoga što su kao središta crkvene organizacije *civitates* posjedovali osobito važan urbani atribut.

Ta tradicija apelativa *civitas* za naselje visoko uzdignuto u crkvenoj hijerarhiji, s uporištem u ra-

15, Split, 1985., str. 41. – I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, str. 127, 152. – N. BUDAK, *Karlo Veliki, Karolinzi i Hrvati*, Split, 2001., str. 90 smatra kako za Tarsatiku »možemo samo pretpostaviti da je bila pod bizantskim nadzorom«. P. ŠTIH, *Istria at the onset of the Frankish rule, or the impact of global politics on regional and local conditions*, u: *The Middle Ages* (izvornik: *Istra na početku frankovske oblasti in v kontekstu razmer na širem prostoru med severnim Jadranom in srednjo Donavo, Acta Histriae*, XIII/1, Koper, 2005., str. 1-20), str. 225: »The latter (*sc.* Eric duke of Friuli) was killed in 799 in an ambush near Tarsatica in Liburnia, which belonged to the sphere, if not dominion, of Byzantium, and it can therefore not be excluded that his death was instigated by Constantinople«. Slično i R. KATIČIĆ, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, 1998., str. 320: »Očito je prodiranje Franaka na liburnsko područje što je priznavalo bizantsko vrhovništvo, iako ne i bizantsku vlast, najprvo naišlo na ogorčen otpor«. T. ЖИВКОВИЋ, *Јужни Словени под византијском влашћу, 600-1025*. Београд, 2007., str. 227: »Ко год да су били ови становници Трсата (*sic*), јер извори не помињу изричито ни Византинце ни Словене, вероватније је да су они били под командом византијског заповедника. Сукоб је, наине, текао на релацији Византија – Франачка, а не, на пример, Хрвати – Франци, па према томе битка код Трсата (*sic*) јесте доказ да је Византија била војно присутна у северној Далмацији«. D. DZINO, *Becoming Slav*, str. 183 i bilj. 26 donosi pregled najnovijih mišljenja.

¹²¹ Riječ je o prvom spomenu Siscije u pisanim vrelima nakon kraja antike. Prvi je na ovu okolnost upozorio V. BENUSSI, *Tharsatica*, str. 180, bilj. 109. Šire o problemu: N. BUDAK, *Sisak u ranom srednjem vijeku, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 27, Zagreb, 1994., str. 172-173.

nokršćanskoj starini, usklađena je, čini se, s praksama koje registriraju i Porfirogenetovi izvori. Naime, mada urbana terminologija nije bila normirana ili fosilizirana, već je fluktuirala ovisno o vremenu i značenju koje su odgovarajućim pojmovima pridavali pojedini autori, ranosrednjovjekovni pisci operirali su s ne baš razgranatim i iznijansiranim terminološkim aparatom kada je bila riječ o urbanim strukturama. Semantička bit naziva ponekad se mogla naslutiti samo iz konteksta. Dobar su primjer u tom smislu *κάστρα οικούμενα* («nastanjeni gradovi») koju okrunjeni pisac rabi kao antinomiju pojmu *ἐρημόκαστρα* («opustjeli gradovi»). Dosadašnjim mišljenjima o smislu prvonavedene sintagme - a posljedično i drugonavedene, kao njene suprotnosti s odgovarajućim negativnim predznakom - u značenjima »gradovi s dominantnim udjelom starosjedilačkog romanskog stanovništva«, odnosno »gradovi pod vrhovništvom bizantske države«, »gradovi čiji su žitelji ustrojani u živ naseobinski organizam na rimskoj gradskoj ustrojbenoj tradiciji« ili naprosto »gradovi koji su nastanjeni« u doslovnom smislu, suprotstavio je nedavno T. Živković novo, prilično uvjerljivo tumačenje prema kojem se radi o elementima crkvene organizacije¹²². Drugim riječima, *ἐρημόκαστρα* su oni gradovi u kojima više ne postoji živa kršćanska zajednica, čime automatski prestaju biti dio *oikoumene*: napušteni su, jer

se u njima ugasio područni crkveni ustroj. S druge strane, naznake i tragovi njihove davne pripadnosti kršćanskoj ekumeni još uvijek se daju jasno razaznati, što i jest osnovna motivacija piščeva interesa za njih - samom činjenicom njihove nekadašnje pripadnosti kršćanskome kulturnom i civilizacijskom krugu podrazumijeva se i njihova nekadašnja pripadnost državnoj zajednici Romejâ. Terminološka razlika, na tragu antičkoga shvaćanja prostora, ne ovisi o fizičkom, nego o društvenom aspektu¹²³. *Civitas* će - za razliku od *castruma* ili *villae* - posjedovati niz prestižnijih atributa, koji proizlaze iz njegove uznapredovale društveno-teritorijalne funkcije, kvalitativnog skoka u odnosu na prethodnu fazu. Prema tome, naseobina se drži nastanjenom onda kad je strukturirana kao kršćanska općina, kao župa ili biskupija. Kršćanska općina (*civitas*) je suprotnost za *ἐρημόκαστρα* (*civitas deserta*).

U slučaju pak Siscije, s dobrim se razlogom može pretpostaviti postojanje crkvenoga ustroja na biskupskoj razini u vrijeme Ljudevitova ustanka. Naselje je sačuvalo ime antičkoga grada, kontinuitet naseljenosti te tradiciju crkvene hijerarhije (njegov posljednji spomen u kasnoj antici povezan je također uz siscijskog biskupa i njegovu nazočnost crkvenim koncilima u Saloni 530. i 533.) koja je u vremenu franačke prevlasti mogla samo dodatno potaknuti reafirmiranje biskupske organizacije u najznačajnijem gradu zapadne Panonije, čijim će centrom ostati kroz čitav rani srednji vijek. Siscijska se biskupija - kao jedina među panonskim dijecezama - spominje u aktima crkvenoga sabora održanog u Splitu 928. kao dobro napučena i opskrbljena svećenstvom¹²⁴.

Može li se, na tragu svega što je izneseno, i *civitas Tarsatica* sagledati kao biskupsko sjedište?

¹²² Šire o problemu: T. ЖИВКОВИЋ, Constantine Porphyrogenitus' *kastra oikoumena* in the Southern Slavs Principalities, *Историјску часопис*, LVII, Београд, 2008., str. 17-26. Koristeći se drugim potvdama i analogijama iz *De administrando imperio*, Živković je pokazao da se točan prijevod, razumijevanje i tumačenje pojmova o kojima je riječ uvelike oslanja na kontekstualnu podlogu, budući da su korišteni u narativnim sklopovima koji ocrtavaju vrlo specifične društvene i političke okolnosti, i to isključivo u poglavljima posvećenima zapadnobalkanskoj regiji. Iz analognih upotreba pojmova *κάστρα οικούμενα* i *ἐρημόκαστρα* u spisu (Kapua, gradovi u vlasti Pečenega na Dnjestru), naime, nedvosmisleno proizlazi da broj stanovnika prisutnih u spornim gradovima, pa čak i njihovo etničko podrijetlo kao i podvrgavanje vrhovnoj vlasti Romejâ te karakter društvenog ustroja (plemensko uređenje) nisu bili odlučujućim faktorima pri oblikovanju sintagmi *κάστρα οικούμενα* i *ἐρημόκαστρα*. Presudan je determinirajući element, nasuprot tomu, bila nazočnost ili nenazočnost crkvene organizacije u pojedinim gradskim središtima, pri čemu je inkorporiranje gradskog stanovništva u suvremenu kršćansku hijerarhijsku strukturu u predodžbama pisca daleko nadilazilo sporedna pitanja geneze, kronologije i sastava spomenutog stanovništva.

¹²³ U tom je smislu srodno tumačenju u B. KUNTIĆ MAKVIĆ, La continuité de la mentalité urbaine: de Pline l' Ancien à Constantin Porphyrogénète, *Hortus Artium Medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 1998., str. 237 gdje je pojam shvaćen u kulturno-civilizacijskom smislu: »Te naseobine pod tuđim suverenitetom nedvojbeno se razlikuju od ranije spomenutih 'rimskih' gradova, no čini se da je Porfirogenetu za odrednicu *oikoumenon kástron* bitno može li naseobinu prepoznati kao uporište, prenositelja, i - za njen neposredni okoliš - kao provoditelja zakona i odredaba vlasti. Područje gdje nema takvog civilizacijskog i za državu konstitutivnog žarišta je pustoš, *aoikēton kai érēmon*, koliko god ono moglo u stvarnosti obilovati žiteljima«.

¹²⁴ CD I, str. 37, Nr. 26.

Kasnoantički je municipalitet Tarsatike ležao u arealu Pule kao najbližeg grada u rangu kolonije te posljedično vjerojatno bio podložan pulskoj biskupiji kao u crkvenom smislu hijerarhijski nadređenom centru, vjerojatno sa statusom arhiprezbiterijata. Alternativno bi se radilo o samosvojnoj biskupiji. Ta je mogućnost otvorena najnovijim arheološkim istraživanjima u riječkom Starom gradu¹²⁵. Tarsatika se kao biskupija jedini put spominje u povelji cara Otona III. iz 996. godine, kojom rimsko-njemački vladar akvilejskom patrijarhu Ivanu dodjeljuje jurisdikciju nad i, čini se, pravo utemeljenja šest gornjojadranskih biskupija¹²⁶. Na posljednjem je mjestu Tarsatička biskupija. U povelji se car poziva na tom prilikom predočenu mu ispravu njegovog prethodnika Karla Velikog, koji je 803. godine navodno akvilejskom patrijarhu Paulinu udijelio isti privilegij nad istim crkvenim institucijama¹²⁷.

¹²⁵ N. NOVAK, Prinos ranom kršćanstvu, str. 183, 192. Šire o problemu: M. BOGOVIĆ, Crkveno ustrojstvo današnjeg područja Riječko-senjske nadbiskupije u srednjem vijeku, *Riječki teološki časopis*, IV/2, Rijeka, 1996., str. 293-294.

¹²⁶ MGH, DD, II/2: *Otonis III diplomata*, Hannover, 1893, str. 626-627, Nr. 215 (26. lipnja 996.): *eidem sanctae aecclesiae confirmare atque largiri dignemur per hoc nostrum preceptum sex episcopatus quos pię recordationis Carolus imperator augustus ei per suum concessit preceptum, et cuncta alia precepta ab ipso vel ab aliis nostris predecessoribus regibus sive imperatoribus prefatae sanctę Aquilegensi ecclesiae collata vel confirmata. (...) episcopatus sex, unum videlicet Concordiensem, alium Utinensem, tertium illum qui apud Civitatem novam Histriae constitutus esse noscitur, quartum vero Ruginensem, quintum Petenensem, sextum Tarsaticensem. (...) sicut pre-taxatus Karolus imperator constituit, in his pre-nominatis locis episcopos ordinandi ac regendi sive dandi nullus ius vel potestatem habere seu exercere aliquando presumat preter eum qui sanctae Aquilegensis aecclesiae gubernacula videbitur regere.*

¹²⁷ MGH, DD Kar., I, (ed. A. Dopsch, J. Lechner, M. Tangl), Hannover, 1906., str. 399, Nr. 270 (Rim, 4. kolovoza 803.): *Pateat igitur omnibus sanctae dei aecclesiae presentibus ac futuris fidelibus domnum Paulinum sanctae Aquileiensis aecclesiae patriarcham Romae erga nostri pietatem et papae misericordiam in quodam synodali concilio lamentationem fecisse, suam videlicet aecclesiam ingenti paganorum populatione poene totam existere desolatam. (...) a nostro nunc iu[re] transfundimus in ius [et pot]estatem domni supra dicti [Pa]ulini patriarchae omniu[m]que illius successorum sex episcopatus, unum videlicet Concordiensem, alterum [Ut]inensem, tertium illum, qui apud Civitatem novam Histriae constitutus esse noscitur, quartum vero Ruginensem,*

Ova isprava predočena Otonu III. je diplomatski falsifikat nastao na osnovi isprave Karla Velikoga od 4. kolovoza 792. godine. Postavlja se, međutim, pitanje istinitosti podataka koji se donose u Otonovom privilegiju, a odnose se na Konkordijsku, Udinsku, Novigradsku, Rovinjsku, Pićansku i Tarsatičku biskupiju. Smisao krivotvorenja isprave Karla Velikog ovdje je očito u funkciji proširenja crkvene jurisdikcije Akvilejske crkve: ona pretendira na čin utemeljenja navedenih biskupija kako bi im se bila u stanju nametnuti kao naddijecezanska vlast. Unatoč činjenici da carska povelja iz 803. godine u obliku u kojem je podnesena Otonu III. nikada nije postojala, nije vjerojatno da bi svi podaci koji se u njoj nalaze bili u potpunosti neautentični. Time bi sama svrhovitost čina krivotvorenja kao i motivacija sastavljača patvorine bile dovedene u pitanje. Sâm akt utemeljenja biskupskih sjedišta pod Karlom Velikim, dakle, mogao je biti apropriran od strane Akvilejske metropolije, ali ne i svijest o vrlo staroj, predotonskoj tradiciji episkopalnog statusa spomenutih gradova. Uz to, ostaje nepobitnom činjenica da se listina iz 803. godine - bez obzira radilo se o originalu ili falsifikatu - poziva upravo na Karla Velikoga kao darovatelja, što nedvojbeno upućuje da je franački vladar imao ingerencije nad dijecezama o kojima je riječ. U suprotnom bi krivotvorena darovnica bila disfunkcionalna, jer bi se pozivala na darovatelja koji to nije mogao biti.

Prema mišljenju L. Margetića¹²⁸, među nabrojanim biskupijama moguće je povijesno potvrditi jedino biskupiju u Konkordiji kao postojeću u vrijeme sastavljanja Otonove isprave, dok je ostale prema mišljenju ovog autora tek trebalo utemeljiti, odnosno daje se tek carsko dopuštenje patrijarhu da osnuje biskupska sjedišta u navedenim gradovima.

quintum Penetensem, sextum Tarsaticensem. (...) ut in his pre-nominatis locis episcopos ordinandi ac regendi sive dandi nullus ius vel potestatem habere seu exercere aliquando presumat preter eum, qui sanctae Aquileiensis aecclesiae gubernacula videbitur regere.

¹²⁸ L. MARGETIĆ, *Historica et Adriatica*, Trieste, 1983., str. 132-133. – L. MARGETIĆ, Tarsatica, str. 735-736, 742-743. – L. MARGETIĆ, Odnosi Liburnije i Istre u antici i ranom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 35, Zadar, 1993., str. 56. Čini se da je tada s upjehom osnovana jedino biskupija u Pićanu (Pedena), čiji se biskup spominje 1015. u jednoj ispravi cara Henrika II.: *Stephanus Petenensis episcopus*. Šire o problemu: M. UHLIRZ, Der Adriaraum in der Südostpolitik der ottonischen Kaiser (962-1002), *Südost-Forschungen*, 22, München, 1963., str. 118-125.

Radilo bi se o »širenju utjecaja akvilejske crkve, a time i širenja vlasti zapadnoga carstva dijelom na štetu patrijarha u Gradu, dakle zapravo na štetu Mletaka, a dijelom na štetu Hrvatske«. Smatramo da je postojanje novigradske biskupije barem od posljednje četvrtine 8. stoljeća nakon više interdiciplinarnih analiza posvećenih tom problemu tijekom posljednjih desetljeća sasvim nesporno¹²⁹. Ona je tada pod biskupom Mauricijem bila karolinška ekspoziura, podložna akvilejskom patrijarhu i umetnuta u stari kasnoantičko-bizantski sustav istarskih crkvenih dijeceza. Stoga ne bi trebalo *a limine* odbacivati ni mogućnost kako je na razmeđu 8. i 9. stoljeća analogan prodor na susjedno područje pokušao biti ostvaren i osnivanjem biskupije u Tarsatici, bez obzira da li je taj pokušaj uspio ili ne.

Jedinim pisanim izvorom koji spominje razaranja liburnskog grada ostaje tek relativno pouzdana kronika Ivana Đakona (I, 23):

*Mortua est namque Herenis augusta, quae rexe-
rat imperium annis VIII et Nicyforus imperiale fa-
stigium adeptus est. Quem quidam tyrannus, Tur-
chis nomine, magna expeditione stipatus, conatus
est ad praelium provocare. Sed augustus cum sui
imperii pene omnia loca contra tyrannum tueretur;
tantumodo solum Tarsaticum destru-
ere potuit. Postmodum vero predictus tyrannus
penitens quod contra imperiale numen aliquod ne-
fas peregisset, devotus et cernuus suam adinvenit
gratiam (Istoria Veneticorum, I, 23)*¹³⁰.

Kronološke odrednice sadržane u tekstu smještaju taj događaj u rano razdoblje vladavine bizantskoga cara Nikefora I. (802.-811.), nasljednika carice Irene, no one ostaju i jedinom viješću iz teksta koju je moguće koliko-toliko neprijeporno protumačiti (zabilježena duljina Irenine samostalne vladavine je netočna, kao i podatak da je carsko prijestolje ispražnjeno tek njezinom smrću). Đakonov ljetopis, naime, u nastavku pripovijeda o izvjesnom »tirani-

nu« (vjerojatno u značenju »pretendent«) po imenu *Turchis*, čija je pobuna zaprijetila vlasti novoustoličenog vladara. Pri procesu saniranja te prijetnje car je bio prisiljen vojno reagirati, da bi se – izvještava dalje Đakonov narativ – na kraju spomenuti *Turchis* »kajući se« iznova podvrgnuo carskoj vlasti te ponovno zadobio vladarevu milost. *Turchis* o kojem je riječ obično se vezuje uza zapovjednika maloazijskoga ustanka, stratega važne anatolske teme, Bardana Turka (*Βαρδάνης ὁ Τοῦρκος*), armenskog podrijetla, čija je pobuna doista 803. godine ugrozila samovlast cara Nikefora I.

Bardanova kratkovjeka i neuspješna pobuna tumači se kao konglomerat reakcije širokih vojničkih slojeva na nepopularne fiskalne mjere Nikefora I. i osobnih ambicija anatolskoga stratega (predstavnik zemljoposjedničke aristokracije i nositelja ikonodulskih tradicija), s kojima je bila u prolaznoj sprezi kao zajednički izraz nezadovoljstva novim vladarom. Armenčev je pokušaj uzurpacije, mada u početku impresivan (pobunjenička vojska u jednom je trenutku iznosila gotovo polovinu cjelokupnih aktivnih trupa Carstva) u konačnici ipak bio kratka daha. Što zbog izostanka očekivane potpore Bardanovih pristalica u prijestolnici u obliku ustanka carigradskog puka protiv vladajućeg cara, što zbog nedovoljne podrške širih masa civilnog stanovništva u provinciji, što zbog prelaska dvojice preostalih vođa pobune (budući carevi Lav V. i Mihajlo II.) na Nikeforovu stranu i posljedičnog osipanja opozicijskih snaga, Bardanov se položaj relativno brzo pokazao neodrživim, tako da je čitava akcija morala biti privedena kraju bez izravnog vojnog sraza dviju strana. Pregovorima između Bardana Turka i Nikefora I. zaključeni su - za obje strane prilično povoljni - uvjeti mira prema kojima je strategu zajamčena osobna sigurnost, a njegovim pristašama oprost od kazne ukoliko se bez otpora predaju carskim snagama¹³¹.

Navodnu carsku milost koju je Bardan stekao, prema vijestima Ivana Đakona, može se tumačiti či-

¹²⁹ M. JURKOVIĆ, *Novigrad Istarski između 7. i 12. stoljeća*. Split, 1996. – M. LEVAK, *Slaveni vojvode Ivana*, str. 110. – P. ŠTIH, *Istria at the onset*, str. 213-214.

¹³⁰ Usp. IOHANNES DIACONUS, *Istoria Veneticorum*, (ed. L. A. Berto), Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. Fonti per la Storia dell'Italia medievale. Storici italiani dal Cinquecento al Millecinquecento ad uso delle scuole, 2, Bologna, 1999., str. 106. O interpretacijama odlomka, koje otvaraju mnoge probleme, vidi G. MANOJLOVIĆ, *Jadransko pomorje*, str. 95-97 i N. LABUS, *Tko je ubio vojvodu Erika?*, str. 12, bilj. 40.

¹³¹ O Bardanovom ustanku iscrpno: G. OSTROGORSKI, *Povijest Bizanta*. (Prev. M. i K. Miladinov), Zagreb, 2002., str. 103. – E. Σ. KOYNTOYPA-ΓΑΛΑΚΗ, *Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη Τοῦρκου, Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 5, Αθήνα, 1983., str. 203-215. – W. TREADGOLD, *The Byzantine revival, 780-842*. Stanford, 1988., str. 131-135, 196-199. – P. A. HOLLINGSWORTH, *Bardanes Tourkos*, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, (ed. A. P. Kazhdan), New York-Oxford, 1991., str. 255.

njenicom da nije - kako bi se možda moglo očekivati - za svoj pokušaj vojnog udara bio kažnjen smrću, već mu je blagonaklono dopušteno da se povuče u samostan koji je sam utemeljio (ondje je, doduše, ipak naknadno oslijepjen, što vjerojatno treba objasniti činom uklanjanja potencijalne buduće prijetnje za dinastiju diskvalificirajućom tjelesnom kaznom). Pritom iz stilizacije Đakonova teksta - »dočim je car gotovo sva mjesta svoga carstva očuvao od uzurpatora, jedino je mogao razoriti Tarsatiku« - nije jasno odnosi li se vijest o razaranju Tarsatike na bizantskog cara ili na pobunjenika kao vršitelje radnje. Dekonstruiranjem rečeničnoga sklopa kristaliziraju se dva načina na koja se može tumačiti njen smisao, oba s izvjesnim proturječjima:

a) bizantski vladar nastojao je spriječiti ulaz pobunjeničkih snaga u gradove Carstva, što mu je pošlo za rukom u svim gradovima osim u Tarsatici (→ carska vlast je morala izvršiti odmazdu nad ne-lojalnim građanima ovoga grada);

b) caru lojalno mjesno stanovništvo nastojalo je spriječiti Bardanove pristaše da zauzmu gradove Carstva, što su uspjeli postići u svim gradovima osim u Tarsatici (→ pripadnici pobunjeničkog pokreta vojno su zaposjeli Tarsatiku kao jedini grad u državi koji je pretrpio takvu sudbinu);

Prema tome, spomenuti je odlomak moguće dvojako tumačiti, naravno s dalekosežnim interpretativnim konsekvencama. Opcija da je spomen Tarsatike, u odlomku posvećenom maloazijskom ustanku, rezultat pogreške prepisivača pri transmisiji teksta, tj. da je Ivan Đakon previdom asociirao neki od anatolijskih ili frigijskih gradova sličnog imena uz Tarsatiku, prestala je biti uvjerljiva kada je analitičkim postupkom pokazano da homonimije takvog tipa nije moglo biti¹³². Drugim riječima, trebalo je pronaći alternativno, uvjerljivije rješenje problemu pojave Tarsatike u odgovarajućem segmentu narativa mletačkoga ljetopisca. G. Manojlović je s pravom primijetio da struktura Đakonove rečenice na citiranom mjestu nije logički konstruirana. U slučaju da je njenim subjektom bio vladajući car, proizlazi da je Nikefor I. izvršio odmazdu nad liburnskim gradom kao lokalnim gnijezdom pobunjenika – Bardanovih pristaša, čemu je i na današnjoj razini historiografskih saznanja posve do-

statno suprotstaviti davni Manojlovićev komentar: »jedva je moguće pomisliti, da bi se Trsat odmetnuo od carstva u svezi s maloazijskim ustankom anatoličkoga stratega, kojemu se nije pridružio ni Hrisopolis, a kamo li evropska koja pokrajina ili grad«¹³³. U slučaju, pak, da je subjektom navedene rečenice bio pretendent na carsko prijestolje, teškoće postaju potpuno nepremostivima, naprosto zato što su se sva poznata kretanja Bardana i njegovih pristaša, u izvornoj građi dobro potkrijepljena, odvijala u središnjim i zapadnim dijelovima Male Azije (Amorij, Nikomedija, Hrizopol, Malagina), dakle u središnjim pokrajinama Carstva, a ne na sjeveru jadranskog priobalja. Pridruži li se tome okolnost da se cjelokupan tijek Bardanove pobune odvijao između srpnja i rujna 803. godine, dakle unutar nepuna dva mjeseca, postaje jasno da ni o kakvom političkom odjeku tog događaja na udaljenoj zapadnoj periferiji Carstva ne može biti govora. Čak i ukoliko bismo mogli dokazati da je vijest o ustanku dospjela iz Male Azije do krajnjeg sjeverozapadnoga ruba Dalmacije na vrijeme da u kratkom vremenu prije gušenja Bardanova pokreta potakne lokalnu reakciju i organizaciju otpora carskoj vlasti (za što, ponavljamo, nema nikakvih pokazatelja), tek preostaje objasniti zašto bi se uopće jedna kvarnerska primorska općina - i to jedina među bizantskim gradovima na Jadranu - odlučila na takav korak te kakve je ambicije mogla gajiti za slučaj povoljna ishoda. U svemu, dakle, ni jedno od dva postojeća razrješenja značenja sporne rečenice nije održivo.

Ranije navedena dvosmislenost i bila je ona pojedinost koja je potaknula G. Manojlovića da u davnašnjoj, u mnogočemu do danas nenadmašenoj raspravi posvećenju odnosima srednjobizantske države prema jadranskom bazenu u 9. stoljeću, uzme u razmatranje više mogućnosti interpretacije teksta mletačkoga ljetopisca u njegovu postojećem obliku, ne priklanjajući se izričito nijednoj od njih, ali ističući kako ne bi bilo ni najmanje neumjesno realne političke rukovoditelje Tarsatike tražiti u Bizantincima¹³⁴. Nezgrapno formulirani rečenični period hrvatski je bizantolog pokušao razriješiti ponudivši novo, treće čitanje pretpostavkom da rečenica u obliku u kojem je tradirana predstavlja konstrukt nastao sjedinjenjem dvaju nepovezanih rečeničnih sklopova u novu cjelinu. Drugim riječima, postoje-

¹³² Usp. G. MANOJLOVIĆ, *Jadransko pomorje*, str. 95 s popisom naseljenih mjesta spomenutih u grčkom izvorniku izvještaja o ustanku te njegovu zapadnom latinskom prijevodu iz pera Anastazija Bibliotekara.

¹³³ G. MANOJLOVIĆ, *Jadransko pomorje*, str. 96.

¹³⁴ G. MANOJLOVIĆ, *Jadransko pomorje*, str. 90-98.

ća sintaktički sporna i semantički neodrživa struktura rezultat je prvobitne praznine u predlošku koja je u nekoj etapi transmisije teksta nespretno premošćena povezivanjem rečenica koje su bile susljedne, ali su dolazile iz različitih konteksta, dakako s različitim odnosnim subjektima i objektima. Predlošci su bile dvije sadržajno i sintaktički odvojene cjeline. Njihovim prekrajanjem načinjena je tek na prvi pogled logična cjelina, generirajući anomalije koje su se očitovale pri svim pokušajima njena čitanja i tumačenja. Pritom je spona razvidna upravo na mjestu gdje se izvorno nalazio subjekt sintagme *tantumodo solum Tarsaticum destruere potuit*, koja je u novoj kompoziciji odlomka neorganski nastavljena na prethodnu rečenicu o carevoj brizi za gradove Carstva. Drugim riječima, postojeći rečenični period konglomerat je početka jedne rečenice i dovršetka druge među kojima stoji tekstološka laka. U takvoj situaciji historiografska interpretacija rečenog odlomka nužno zalazi u sferu domišljanja o obliku i značenju dijelova koji u njemu nedostaju, pa i svaki prijedlog ima jedino karakter manje ili više uspješne kombinacije. K tome, valja dodati da se - Manojlovićevim lucidnim razmatranjima unatoč - subjekt nepotpunog rečeničnog niza koji se odnosi na Tarsatiku vjerojatno ipak kontekstualno nije znatnije udaljavao od teme odlomka, ustanka Bardana Turka, jer bi u tom slučaju bilo prilično teško objasniti povratak pažnje na sudbinu uzurpatorova pokreta u narednim retcima (*Postmodum vero predictus tirrannus* itd.).

Ukoliko je kakav ekskurs i postojao na mjestu neprirodnog spoja različitih rečenica pa je takav prenesen u kritičkim izdanjima Đakonova teksta, njegovi su protagonisti po svemu sudeći također bili bizantski car ili osoba po imenu Turchis. Jasno, u slučaju da se pod tim imenom krije neka druga povijesna ličnost, intenzivnije vezana uz lokalne prilike, tumačenje teksta bilo bi znatno olakšano, a sve bi gore navedene historiografske nedoumice postale suvišnim. No, ozbiljna prepreka potonjoj pretpostavci proizlazi iz činjenice da tekst kakav jest prilično vjerno, makar sažeto, oslikava upravo tijekom ustanka Bardana Turka, od njegova odmetnuća pa sve do pomirbenog prestanka neprijateljstva prema caru, tako da za sada nije lako pronaći uporišta identifikaciji Đakonovog Turkisa s nekom drugom ličnošću. Na pitanja: je li *Turchis* zaista latinski ekvivalent grčkog imena Βαρδάνης ὁ Τοῦρκος koje je nosio predvodnik pobune protiv Nikefora I.,

ili osobno ime koje donosi Ivan Đakon treba identificirati s drugom osobom, te odnose li se događaji i okolnosti iz Đakonova izvješća (i na koji način) na kvarnersko primorje u kontekstu kompleksa vojnih i diplomatskih aktivnosti prvoga desetljeća 9. stoljeća poznatog kao *Pax Nicephori*, bit će moguće dati pouzdaniji odgovor tek nakon posebne egzegeze. Ono što je u kontekstu ovdje predstavljenog istraživanja mnogo važnije istaknuti i pred čim valja zastati, jest činjenica da Đakonov tekst posreduje dvije pouzdane potvrde: prvo, da su događaji o kojima on izvješćuje kronološki čvrsto omeđeni samim počecima vladavine Nikefora I., oko 803. godine, te da stoga usko slijede događaje oko Tarsatike 799. godine; drugo, da se državnopravne ingerencije nad spomenutim gradom izričito pripisuju bizantskim vlastodržcima kao nositeljima legitimnih prava nad Tarsatikom (ona se ubraja u *loca imperii*). Time se potvrđuje pretpostavka do koje se dolazi i bez Đakonova podatka.

8. Tarsatička Liburnija na Peutingerovoj karti – kriteriji prikaza

Kada se na ovaj način sagledaju značajni periodi tarsatičke povijesti, postaje očigledno zbog čega je Tarsatika zabilježena na Peutingerovoj karti. Štoviše, razotkrivaju se i moguće datacije kasnoantičkoga kartovnog predloška i ranosrednjovjekovne preslike. Tarsatika je bila značajno vojno-administrativno središte u drugoj polovini 2. stoljeća, pa ponovno između 4. i 7. stoljeća, a njen će značaj biti obnovljen u doba franačko-avarskih ratova kada se, kako je Labus pokazao, našla na jednome od smjerova franačkog napredovanja u Panoniju. Karolinška vojna obavještajna služba, naglašava američki medievist Bernard S. Bachrach, bila je posvećena prikupljanju svih dostupnih zemljopisnih i topografskih podataka o područjima na kojima su namjeravali ratovati¹³⁵. Bachrach je zaključke izveo iz pažljivog čitanja *De ordine palatii*, svojevrsnog priručnika koji je sastavio opat Adalhard iz Corbiea († 826.), bratić Karla Velikoga i njegov *primus consiliarius*¹³⁶. Djelo donosi obilje informacija o

¹³⁵ B. S. BACHRACH, *Charlemagne and the Carolingian*, str. 319-320.

¹³⁶ Takvim ga imenuje nadbiskup Hinkmar iz Reimsa, koji je učestalo bio povezivan s nastankom ovoga djela. Vidi B. S. BACHRACH, *Charlemagne and the Carolingian*, str. 316. O Adalhardu vidi opširno F. FOUCHER, *Adalhard et les deux Corbie, fondation*

tome kako je bio organiziran Karlov dvor i kako je funkcionirao. Među ostalim, Adalhard posvećuje cjelokupno poglavlje načinima prikupljanja obavijesnih podataka. Nema sumnje da je franačko zapovjedništvo 799. godine bilo izvrsno obaviješteno o svim mjestima i gradovima koji su se nalazili uzduž puteva koji su vodili prema Panoniji, pa tako i o položaju i značaju Tarsatike. Bachrach je ukazao i na stupanj u kojem su se karolinški stratezi oslanjali na podatke proizašle iz proučavanja povijesne geografije koja je u velikoj većini slučajeva bila najpouzdaniji raspoloživi izvor informacija o kojima je ovisila uspješnost rata¹³⁷. Pri tome, kasnoantička karta predstavljala je izvrstan izvor informacija o planiranim pravcima napredovanja prema Panoniji, a na njoj je Tarsatika bila označena kao središte klauzure¹³⁸.

Pri razmatranju bilježenja Tarsatike na karti valja pak imati na umu da sadržaj karte nije puka preslika kasnoantičkog sadržaja, barem ne na segmentima karte na kojima je prikazana Europa. Prikaz urbanog pejzaža nesumnjivo se zasniva na kasnoantičkom predlošku, što je posve logično s obzirom da su kasnoantički itinerariji i kasnoantički urbani pejzaž bili oslonac ranosrednjovjekovnom snalaženju u prostoru. O tomu, primjerice, izvrsno svjedoči Einhardovo djelo *Translatio et miracula Marcellini et Petri*. Pri opisu translacije relikvija sv. Marcelina i sv. Petra, Einhard se koristi kasnoantičkim nazivima gradova i antičkim načinom egzaktnog izražavanja udaljenosti među gradovima, pa je očito da njegova saznanja o smještaju pojedinih gradova mogu potjecati jedino iz poznavanja kasnoantičkih itinerarija¹³⁹. Na sličan se način kasnoantičkom toponimijom i topografskim podacima koristi i karolinški dokument sastavljen 774. godine u opatiji St. Denis. Dokument je »pisana karta« koja bilježi darovnice zemljišta što su pripadala kraljevskoj riznici u Kin-

zheimu, te pokazuje iznimnu topografsku detaljnost koja je mogla proizaći samo iz precizno sastavljenih karata¹⁴⁰. Dakle, ne čudi što se ranosrednjovjekovni kartograf poslužio kasnoantičkim predloškom, no valja uvidjeti da je kopiranom sadržaju ipak pristupio kritički. On ga je evidentno redigirao na način da je s karte izostavio većinu podataka o mjestima i područjima koja su mu ili bila nepoznata ili su mu se činila nevažnima¹⁴¹. Štoviše, za razliku od prikaza zapadne Europe svi ostali dijelovi karte tek su djelomično ispunjeni topografskim sadržajem. No, ranosrednjovjekovni kartograf je očito s razumijevanjem učinio i nekoliko vrlo suptilnih izmjena s obzirom na preuzeti sadržaj. Primjerice, Salzburgu (*Juvavum*, odnosno *Juvavo* na karti) je tako dao dodatnu važnost ističući ga znakom kojim su označena najznačajnija religijska središta što ovo mjesto u kasnoantičko doba zasigurno nije bilo¹⁴², ali će to postati 798. godine s uspostavljanjem nadbiskupije. Ukratko, pažljivije »čitanje« karte, a posebno onoga što je s nje izostavljeno ili je ostalo nedovršeno, jasno ukazuje da ona nije jednostavan proizvod historijske geografije.

Iz svega, pak, proizlazi da je ranosrednjovjekovni kopist kasnoantičke karte imao jednako valjane razloge za bilježenje Tarsatike kao i njegov kasnoantički prethodnik s početka 5. stoljeća kada je Tarsatička Liburnija bila dio najznačajnijega obrambenog sustava u Carstvu. Iako je njegova motivacija bila drugačija, ranosrednjovjekovni kartograf je na kartu unio simbol baš onako kako ga je vidio na kasnoantičkom predlošku. No, unatoč tome što je Peutingerova karta ranosrednjovjekovna preslika kasnoantičkoga predloška, prepoznatljiv je kriterij po kojem je Tarsatika bila istaknuta na kasnoantičkom predlošku, kao i razlozi zbog kojih je ovaj dio predloška bio doslovno kopiran u ranome srednjem vijeku¹⁴³.

et architecture raisonnée d'un monastère carolingien, *Hortus Artium Medievalium*, 13/1, Zagreb - Motovun, 2007., str. 75-85.

¹³⁷ B. S. BACHRACH, Charlemagne and the Carolingian, str. 333. Vidi i B. S. BACHRACH, Procopius, Agathias and the Frankish Military, *Speculum*, XLV/3, Cambridge, 1970., str. 435-441. – B. S. BACHRACH, Charlemagne's Cavalry: Myth and Reality, *Military Affairs*, XLVII/4, Washington, 1983., str. 181-187.

¹³⁸ Ili kao središte prokuratorske provincije ako se uzme u obzir mogućnost da je kasnoantička karta nastala prema još ranijem predlošku s kraja 2. stoljeća.

¹³⁹ Vidi B. S. BACHRACH, Charlemagne and the Carolingian, str. 335.

¹⁴⁰ B. S. BACHRACH, Charlemagne and the Carolingian, str. 336. Također, valja imati na umu da se zrelo i kasno srednjovjekovna kartografija više ni ne oslanja na kasnoantičke predloške niti ne usvaja kasnoantičku toponimiju. K tomu, i kartografske konvencije kasnijih razdoblja su posve drugačije.

¹⁴¹ Vidi bilj. 93.

¹⁴² O antičkoj povijesti grada usp. W. K. KOVACSOVICS, Iuvavum, u: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die Autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Noricum (Situla)*, 40, (ed. M. Šašel Kos, P. Scherrer), Ljubljana, 2002., str. 165-201.

¹⁴³ Dok mnogi drugi nisu. Primjerice, znak kojim je označen Sirmij zasigurno nije djelo ranosrednjovjekovnog

Potrebno je ponovno istaknuti da simbol koji označava Tarsatiku pripada skupini simbola »klastičnog« oblika, odnosno simbola koji pripadaju prvoj fazi nastanka Peutingerove karte. Ovdje je već iznesena teza da su oni nastali u Karlovu dobu, a nju podupire i primjer Tarsatike koja je očito zadržala svoj vojno-strateški značaj do tog doba. Što se pak odmazde tiče, do nje je možda i došlo, ali je grad u nekom obliku nastavio postojati. Na kraju, to dokazuje i toponim »Trsat«, ali i topografski kontinuitet nekih crkava u Rijeci¹⁴⁴.

9. Tarsatička Liburnija – case study oblikovnog principa Peutingerove karte

Ovime se ne iscrpljuje ilustrativnost primjera Tarsatike u kontekstu proučavanja *Tabulae Peutingerianae*. Iako upućuje na kriterij prema kojem su gradovi bili istaknuti na kasnoantičkom predlošku, ona razjašnjava i osnovni princip prema kojem je karta sastavljena. Kad je riječ o kartografskom načelu po kojem je karta izrađena moramo se prikloniti zaključcima do kojih je došao J. J. Moffit¹⁴⁵. Oslanjajući se na Ptolemejevu *Geografiju*, Moffit je, na primjer, oživio pojam horografije koju je Ptolemej u svome djelu posve jasno definirao. Ptolemej, tako, kategorički razlikuje horografiju od geografije čiji je prvenstveni cilj zabilježiti razmještaj lokaliteta, odnosno njihove relativne udaljenosti, te istaknuti osnovne obrise kopna¹⁴⁶. Geografija se, piše Ptolemej, zasniva na geometrijskoj projekciji pejzaža na kartu i matematičkom premjeravanju udaljenosti. Ona egzaktno bilježi zemljopisne podatke bez posebnog isticanja karaktera pojedinih lokaliteta. S druge strane, horografija, koje je Peutingerova karta nesumnjiv izdanak, po Ptolemeju je kartografski pristup koji je u cijelosti slikovan i zaokupljen deskriptivnim, čak umjetničkim, uprizorenjem manjih područja. Pod horografskim prikazima podrazumijevaju se tako prikazi pojedinih regija i njihovih najznačajnijih karakteristika i koji je ponajbolje opisuje

ju. Moffit nadodaje da je horografija prvenstveno usmjerena na ukazivanje karaktera regija i mjesta, a ne njihovih stvarnih prostornih odnosa prenesenih na papir u određenom mjerilu. Horografski je princip bio posebno podesan za deskriptivne panoramske karte kakve poznajemo iz niza antičkih i ponešto ranosrednjovjekovnih opisa, a njima pak Peutingerova karta u cijelosti odgovara. Naravno, uz jedan dodatak. Naime, iako horografski sazdana, ona sadrži i jedan propisno »geografski« element. To su bilješke o prostornim udaljenostima između pojedinih mjesta. Sveukupno, kartu valja »čitati« kao golemi horografski mozaik u koji su ugrađeni geografski podaci čiji je prikaz prilagođen panoramskom okviru u koji su svrstani. Iako se nije pomnije pozabavio samim kartografskim principom na temelju kojeg je ova jedinstvena karta izrađena, Bosio je ponajbolje demonstrirao kako je taj princip prenesen u djelo. Bosio je za primjere odabrao upravo prikaze Istre i Dalmacije. I dok je pitanje prikaza Dalmacije daleko složenije od interpretacije koje je ponudio, u pogledu manjeg i jednostavnijeg prikaza Istre, L. Bosio je jasno pokazao način na koji je prikaz bio zamišljen i izrađen. Iz njegovog razlaganja proizlazi da su istarske granice jasno istaknute na karti, baš kao i njena najznačajnija urbana središta. Dodajmo tomu da je znakovno čak i naznačen specifični karakter zapadne Istre obilježen, kako to još Kasiodor bilježi, mnoštvom senatorskih i carskih vila »nanizanih poput niske bisera«¹⁴⁷.

Dok je, međutim, prikaz Istre uglavnom zaokružen, prikaz Tarsatičke Liburnije je znatno jednostavniji. Kada se pozornost usmjeri na način na koji je prikazano šire tarsatičko okruženje, uočavaju se ključna mjesta koja se u znanstvenoj literaturi smatraju granicama tarsatičkog municipija. Jugozapadna granica prema Istri nalazila se kod Laurijane, odnosno današnjeg Lovrana. Istočna, uzduž ceste koja je vodila prema Seniji, nalazila se, najvjerojatnije, kod mjesta *Ad Turres* (Crikvenica)¹⁴⁸. Ovo posljed-

kartografa koji je ucrtao simbol za Tarsatiku, a to nisu ni znakovi za Salerno, Benevento, Bobbio, itd. Vidi T. TURKOVIĆ, *Prikazi gradova*, str. 312.

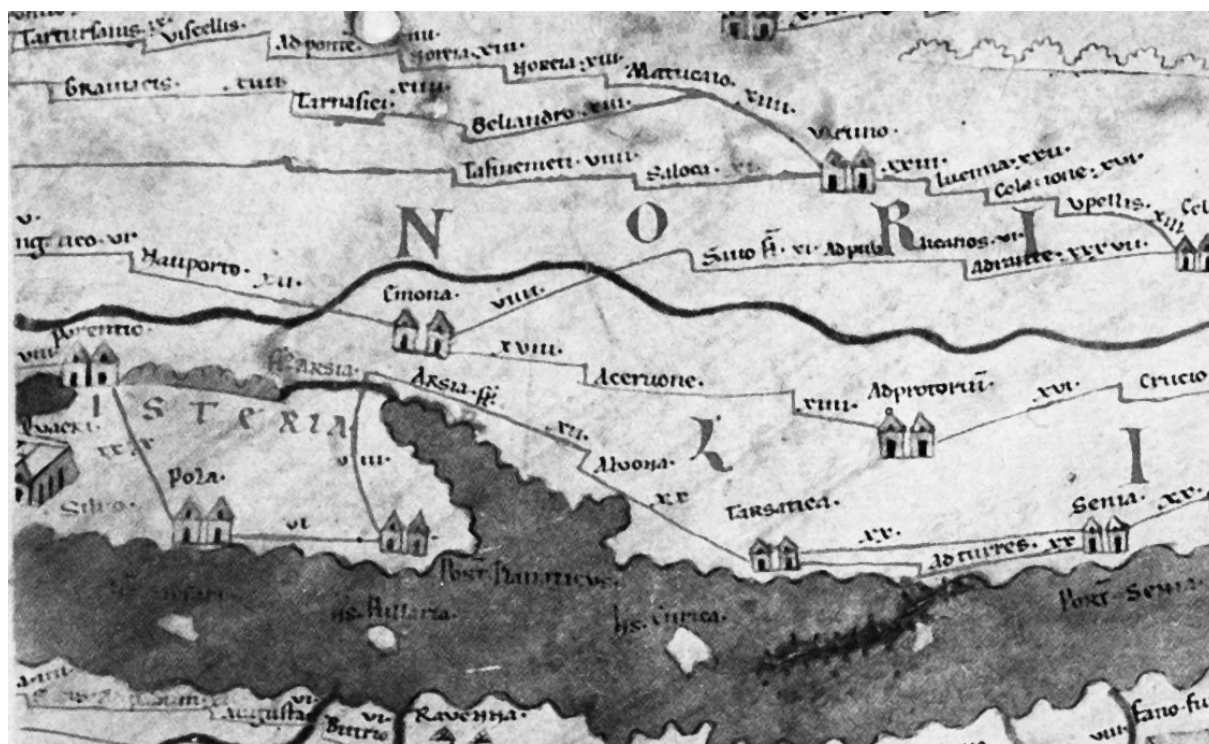
¹⁴⁴ Usp. N. NOVAK, Starokršćanska Tarsatica, i dr. O odmazdi prvi put govore tek izvori sastavljeni početkom 11. stoljeća, kao i već spomenute kompilacije *Chronicon Venetum* mletačkoga ljetopisca Ivana Đakona († 1009.), tajnika dužda Petra II. Orseola.

¹⁴⁵ J. F. MOFFIT, *Medieval Mappaemundi*. – J. F. MOFFIT, *The Palestrina Mosaic*, str. 227-247.

¹⁴⁶ J. F. MOFFIT, *The Palestrina Mosaic*, str. 242.

¹⁴⁷ R. MATIJAŠIĆ, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (*Cas. Var. XII, 22, 23, 24*), *Zgodovinski časopis*, XLII/3, Ljubljana, 1988., str. 365-366. Inače, pri usporedbi s drugim znakovima te vrste postaje jasno da je neimenovani znak smješten u zapadnoj Istri, krivo interpretiran kao oznaka kupelji. Radi se o slikovnoj bilješci koja ukazuje na infrastrukturu pogodnu za smještaj cara ili carskih službenika. Vidi T. TURKOVIĆ, *Prikazi gradova*.

¹⁴⁸ A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 101. – M. SUIĆ, *Hijeronim*, str. 244. – M. BLEČIĆ, *Prilog poznavanju*, str. 76.

Sl. 4. Tarsatika i njeno okruženje na Peutingerovoj karti.

nje jasno je zabilježeno na karti s udaljenošću od 20 rimskih milja (oko 30 km). S druge strane, karta je mnogo nejasnija u slučaju zapadne granice (sl. 4). Očito je da na njoj nije jasno zabilježena zapadna granica tarsatičkog municipija. Prvo zapadno mjesto je Alvona koja je, vrlo vjerojatno, uvijek bila uključena u sastav Tarsatičke Liburnije¹⁴⁹. Mjesto je označeno poput svih ostalih manje značajnih mjesta na karti. Nakon nje slijedi postaja na rijeci Raši, označena kao *Arsia fl.*

Naznake ovakvih granica snažno demantiraju Medinijeve teze o opsegu Tarsatičke Liburnije (sl. 5). Istodobno, podupiru Suićeve i Degrassijeve. One govore i o dataciji prikaza što ga je preslikavao ranosrednjovjekovni kopist. Razmještaj simbola ne podudara se s predodžbom Liburnije koju donosi Anonimni Ravenjanin. Enona se na karti ne spominje čak ni imenom, podvelebitska mjesta su zabilježena kao drugorazredni toponimi, a Senija je istaknuta kao značajno urbano središte. Simbolima i rijekom Rašom omeđeno je područje oko Tarsatike, a ne područje između Enone i Raše. S takvim je granicama vojno-administrativna oblast Tarsatičke Liburnije mogla biti zabilježena isključivo prije gotskog preuzimanja liburnskih područja. I ovaj,

dakle, detalj ukazuje na 4. ili 5. stoljeće kao razdoblje nastanka kasnoantičke karte koja je poslužila kao predložak ranosrednjovjekovnome kartografu.

Kako bi se objasnili razlozi zbog kojih su područja zapadno od Tarsatike prikazana na ovakav način potrebno je prisjetiti se zaključaka koje je izveo L. Bosio analizirajući prikaz Istre na Peutingerovoj karti¹⁵⁰. Bosio je pokazao da su kartografi sumarno, ali sasvim vjerno, istaknuli granice, glavne gradove i najznačajnije horografske odlike Istre čija se istočna granica nalazila na rijeci Raši, baš kao što je zabilježeno na Peutingerovoj karti. Iako autor nije uočio pravilnost, neimenovano mjesto označeno znakom, za koji je L. Bosio smatrao da je se ondje zatekao nesmotrenošću kartografa, prema karti udaljeno 8 milja od Raše označeno je simbolom bez očitog razloga¹⁵¹. Rijeka Raša je, pak, sasvim jasno istaknuta i obilježena čak dva puta. No, razmještaj simbola je ključan za razumijevanje kriterija prema kojem su uneseni na kartu. S jedne strane Tarsati-

¹⁴⁹ M. SUIĆ, Hijeronim, str. 244, 252-253. – M. BLEČIĆ, Prilog poznavanju, str. 79.

¹⁵⁰ L. BOSIO, L'Istria, str. 17-95. Neke Bosiove zaključke komentirao je R. MATIJAŠIĆ, Anonimni Ravenjanin, str. 287.

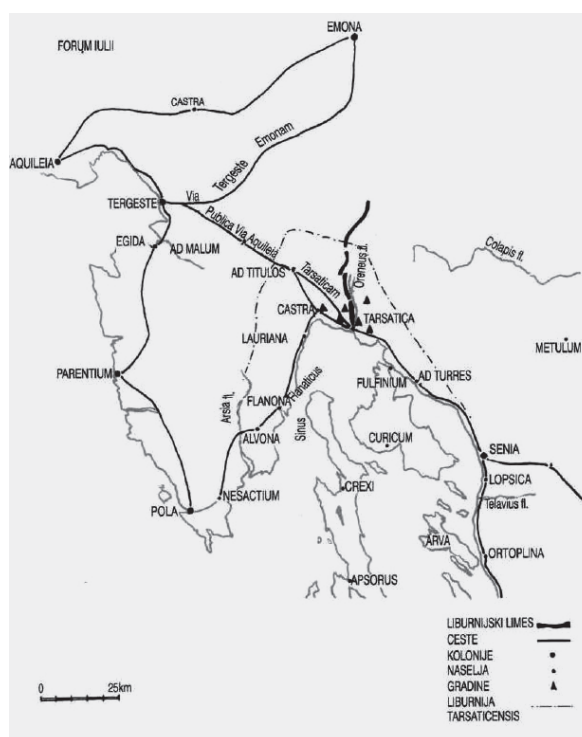
¹⁵¹ L. Bosio je u pravu kada tvrdi da se u prikazivanju Istre dogodila određena greška pri ucrtavanju znakova kojima su u biti trebali biti označeni Tergeste, Parenj i Pola. No, upravo ta zabuna govori da je kartograf koristio sustav označavanja koji je nalagao zatvaranje cjeline prikaza simbolom.

ke, neimenovano mjesto koje se nalazilo oko 11 km jugozapadno od Raše označeno je dvotoranjskim simbolom, s druge strane Senija je označena jednakim simbolom. Prvo se mjesto pouzdano nalazilo u Istri, drugo nikada nije bilo izdvojeno iz provincije Dalmacije. Dakle, oba su se nalazila neposredno uz granicu Tarsatičke Liburnije. U njihovom karakteru pograničnog mjesta, smatra, počinjavu razlozi zbog kojeg su na karti istaknuta simbolima.

Stoga, Bosiovo zapažanje da su na karti zabilježeni svi geografski i topografski podatci nužni da bi se vjerno opisao istarski poluotok, može se primijeniti i u slučaju Tarsatičke Liburnije. Baš kao što su u Istri označena dva najznačajnija gradska središta, planinski lanac kojim se proteže njena sjeverna granica, rijeke Arsia i Timavo, koje su se nalazile na njenim istočnim i zapadnim granicama, te zaljevi i otoci koji se nalaze pred njom, tako je i liburnijska geografija i topografija vjerno, iako sumarno zabilježena na karti: Tarsatika kao njezino središte i jedino veće mjesto, granice na Raši i mjestu *Ad Turres*, otok Krk (*Ins. Curica*), a možda i njena sjeverna granica u vidu mjesta *Ad protorium* (= *Ad Portorium* ili *Ad Pretorium*). Otočki dio *Liburniae Tarsaticensis* može se relativno pouzdano naslutiti u cjelini Krka i Cresa, kojom u vrijeme ostrogotske vladavine upravlja *comes insulae Curritanae et Celsinae*, kojeg spominje Kasiodor (*Variae*, VII, 16), a koji je vjerojatno bio podvrgnut komesu u Akvileji unutar cjelovitoga sustava obrane Italije s istoka. Suić je pretpostavio da je pod ingerenciju otočkog komesa bio podvrgnut i potez na susjednom kopnu, »jer bi inače položaj komesa s Krka i Cresa bio apsurdan«¹⁵². Za područje južnije od Krka i Cresa u izvorima nema spomena ovakvih *comites Gothorum*, što naglašeno izdvaja ova dva kvarnerska otoka kao područje od posebnog interesa za obranu Italije. Da je Tarsatičkoj Liburniji pripadao dio kvarnerskoga arhipelaga svjedoči i činjenica da su upravo biskupi ovih otoka (dakle iste cjeline koju definira Kasiodor) bili odsutni sa sinoda provincije održanih u Saloni 530. i 533. godine, kojima je pak dosljedno pribivao rapski biskup. Sve

¹⁵² M. SUIĆ, Granice Liburnije kroz stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, II, Zadar, 1955., str. 286. Suprotno mišljenje zastupa L. MARGETIĆ, Noviji pogledi. O antičkoj povijesti kvarnerskih otoka v. R. MATIJAŠIĆ, *Le isole di Cherso e Lussino in età romana*, *Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno*, XX, Trieste - Rovigno, 1989.-1990., str. 255-273.

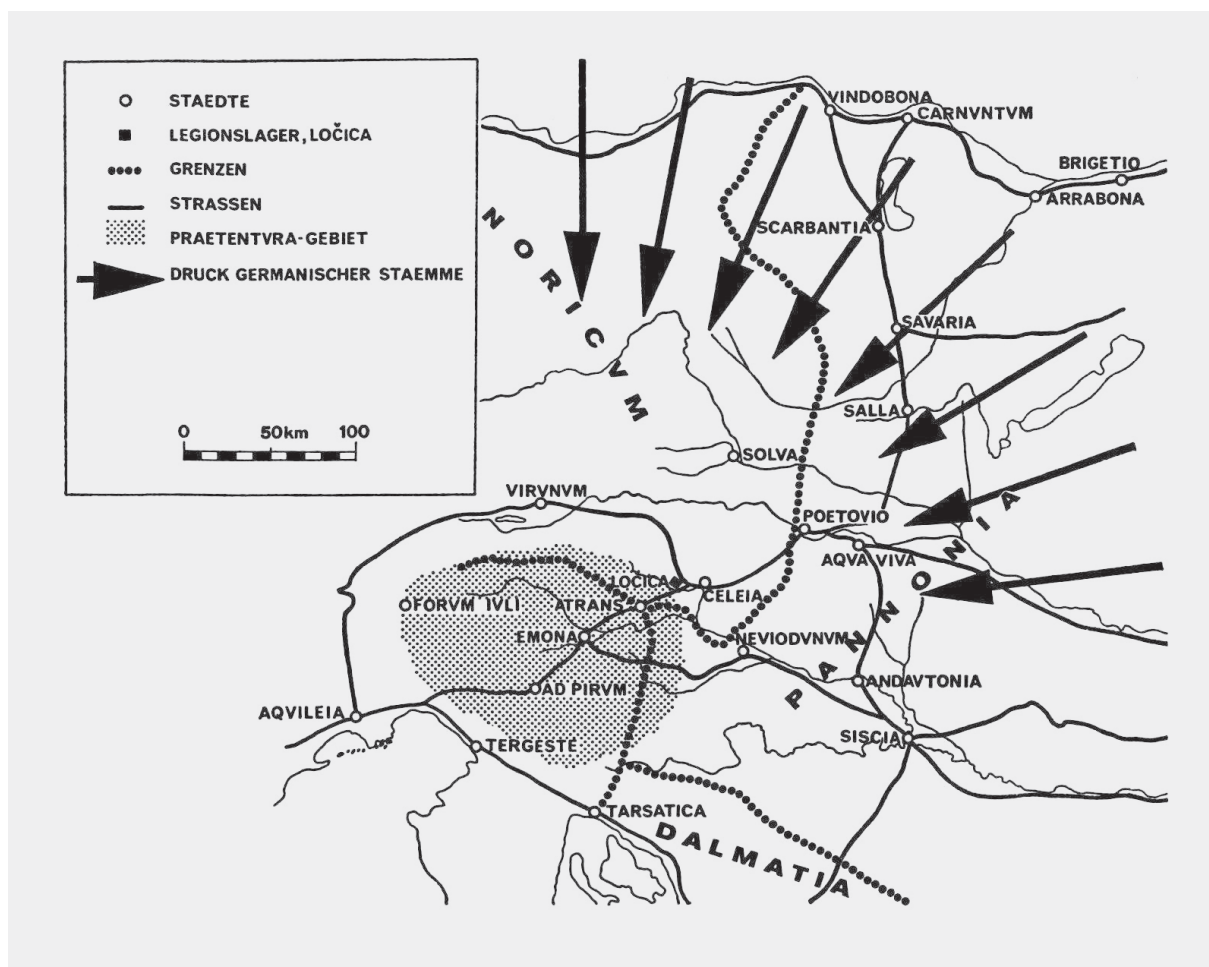

Sl. 5. Karta *Liburniae Tarsaticensis* (M. BLEČIĆ, Prilog poznavanju, str. 73).

navedeno upućuje ne samo na zaključak »da posljednje gotske reorganizacije ovih graničnih oblasti oni nisu bili sufragani salonitanskog metropolita, jer ni njihov teritorij nije bio u sastavu provincije«¹⁵³, već

¹⁵³ M. SUIĆ, *Liburnia Tarsaticensis*, str. 712-713. Sama činjenica izdvojenosti ovih biskupija iz salonitanske metropolije možda upućuje i na njihovu stariju povezanost s akvilejskom metropolom, u razdoblju koje prethodi ostrogotskoj okupaciji. Istodobno, mogla bi upućivati i na podrijetlo gore spominjanih ranosrednjovjekovnih pretenzija akvilejske crkve na teritorij kvarnerskoga primorja. Svjedočanstva o ustrojavanju prvih biskupija na području Kvarnera prilično su oskudna i nepouzdana, kao i pažnja koja im je posvećena u historiografiji. Usp. npr. R. BRATOŽ, Vpliv oglejske crkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoljeća, *Zgodovinski časopis*, XLIV/3, Ljubljana, 1990., str. 339. – G. CUSCITO, *Le origini cristiane e la prima basilica episcopale di Ossoero (Liburnia), Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, LXXII, Roma, 1999.-2000., str. 19-46. – M. ČAUŠEVIĆ, *Sainte-Marie du cimetière d'Osor: état de la question et résultats des dernières fouilles*, *Hortus Artium Medievalium*, 9, Zagreb - Motovun, 2003., str. 205-212.

Na snažne veze osorske ranokršćanske zajednice s Akvilejom koncem 4. i početkom 5. stoljeća upozoravaju T. TURKOVIĆ - N. MARAKOVIĆ, Prilog poznavanju najranije faze ranokršćanskog kompleksa Sv. Marije na groblju u Osoru, *Peristil*, XLVIII, Zagreb, 2005., str. 16-17, analizirajući tzv. Osorski credo (*Symbolum Apsarense*, CIL III, 10144). Jezična

Sl. 6. *Praetentura Italiae et Alpium* oko 170. godine (J. ŠAŠEL, *Die Limesentwicklung in Illyricum*, str. 228).

i na to da južnu granicu Tarsatičke Liburnije valja tražiti između Krka i Raba te na odgovarajućem ko-pnenom pojasu. Pri tome nije teško opredijeliti se

i semantička analiza spomenika pokazala je da on potječe iz akvilejsko-milanskoga kulturnog kruga oko godine 400., da kombinira akvilejski i milanski oblik definicije vjere te da se kronološki podudara s prvom fazom arhitekture ranokršćanskog kompleksa u Osoru. Iznena je pretpostavka o osnutku Osorske biskupije najkasnije u to doba, kao i o njejoj podređenosti akvilejskoj metropoliji (što bi objašnjavalo odsutnost osorskoga biskupa s koncila salonitanske metropolije održanih u Saloni 530. i 533., kojima je od kvarnerskih prelata prisustvovao jedino rapski biskup). Kao alternativa, koja ni u kom pogledu nije u koliziji s maločas iznesenim gledištem, može se uzeti mišljenje M. SUIĆA, *Liburnia Tarsaticensis*, str. 712, prema kojemu je odsutnost kvarnerskih biskupa s koncila re- fleks ostrogotske reorganizacije pograničnih teritorija, pri čemu su i dvije kvarnerske biskupije (Krk, Osor) priključene oblasti kojom je upravljao *comes insulae Curitanae et Celsinae*. Teritorij kojim su ovi biskupi upravljali bio je, prema Suiću, uz ostale teritorije, isključen iz sastava provincije te organiziran unutar Tarsatičke Liburnije kao zasebne jedinice. O suklad-

za područje koje završava sa Senijom, s obzirom na njen karakter granične postaje opremljene carin- skim uredom, u čemu se slažemo s mišljenjima A. Degrassija i M. Suića¹⁵⁴.

Između Tarsatike i Senije nalazio se *Ad Turres*, koji bi (osobito s obzirom na semantiku imena, s fortifikacijskim konotacijama) mogao biti sama juž- na granica oblasti, pri čemu bi fortifikacije gradine Badanj s morske strane branile pristup unutrašnjosti Vinodola¹⁵⁵; osim Peutingerove karte spominju ga *Itinerarium Antonini* (273, 6: *Ad Turres*) i ravenski kozmograf (IV, 22: *Turres*). Pouzdano se ubicira na područje današnje Crikvenice, na pola puta između Tarsatike i Senije, dakle točno na mjestu gdje ga

nom tretiranju područja uz rijeku Krku u istom raz- doblju v. I. BASIĆ, *Ecclesia Scardonitana*, str. 45-85 i I. BASIĆ, *Scardonitana palaeochristiana*. Usp. su- protno gledište: L. MARGETIĆ, Neka pitanja u vezi s Istrom (I-VII stoljeće), *Živa antika*, XXXII/1, Skopje, 1982., str. 60.

¹⁵⁴ A. DEGRASSI, *Il confine*, str. 131. – M. SUIĆ, *Liburnia Tarsaticensis*, str. 713.

¹⁵⁵ M. BLEČIĆ, Prilog poznavanju, str. 76.

Sl. 7. Položaj principija unutar riječke starogradske jezgre i njegova idejna rekonstrukcija (J. VIŠNJIĆ, *Antički povijesni okvir*, str. 38, 61).

smješta i Peutingerova karta, na jednakoj udaljenosti između ta dva grada¹⁵⁶.

Proučavajući »morski« dio Tarsatičke Liburnije valjalo bi pomišljati i na prepoznavanje pojedinih obrambenih točaka unutar vojnog graditeljstva 6. stoljeća na sjevernom Jadranu koje su mogle pripadati ostrogotskom razdoblju, strateški štiteći tako ustrojenu vojno-pomorsku oblast. One se posljednjih desetljeća sve više istražuju¹⁵⁷, no žalost još nije provedena detaljnija kronološka diferencijacija unutar korpusa fortifikacija na primorju i otocima

koje se još uvijek uopćeno pripisuju razdoblju Justinijanove vladavine (527.-565.) i smatraju jedinstveno organiziranim sustavom¹⁵⁸.

Na kraju valja posvetiti pažnju odnosu između *Liburniae* i *Liburniae Tarsaticensis* u istome, ranosrednjovjekovnom razdoblju. Ne ulazeći u sve pojedinosti različitih interpretacija¹⁵⁹ vrijedi opetovati da u historiografiji postoji konsenzus kako »liburnska« komponenta Bornine vlasti ipak - uza sve razlike u viđenjima među istraživačima - počiva u

¹⁵⁶ O ubikaciji *Ad Turres* na području današnje Crikvenice usp. J. BRUNŠMID, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s. V, Zagreb, 1901., str. 114. – A. DRAČIĆ, *Naselje na ušću Dubračine od II do VI vijeka*, *Vinodolski zbornik*, VI, Rijeka, 1991., str. 235-246. – A. STARAC, *Rimsko vladanje*, str. 84. Posljednji prilozi o tom pitanju su G. LIPOVAC VRKLJAN, *Otkriće lokalne rimske keramičarske radionice u Crikvenici*, *Annales Instituti archaeologici*, III, Zagreb, 2007., str. 83-87. – G. LIPOVAC VRKLJAN, *Crikvenica - Ad turres*. Keramička radionica Seksta Metilija Maksima i priča o "Oživljeljoj arheologiji", u: *Arheologija i turizam u Hrvatskoj - Archaeology and turism in Croatia*, Zagreb, 2009., str. 168-177. – G. LIPOVAC VRKLJAN - B. ŠILJEG, *Istraživanje lokaliteta Crikvenica-Igralište 2007.*, *Annales Instituti archaeologici*, IV, Zagreb, 2008., str. 88-92. – G. LIPOVAC VRKLJAN - B. ŠILJEG, *Crikvenica „Igralište“ - rezultati treće godine sustavnih istraživanja lokalne rimske keramičarske radionice*, *Annales Instituti archaeologici*, V, Zagreb, 2009., str. 108-112. – G. LIPOVAC VRKLJAN - B. ŠILJEG, *Crikvenica-Ad turres*, rezultati četvrte godine sustavnih arheoloških istraživanja rimske keramičarske radionice na lokalitetu „Igralište“, *Annales Instituti archaeologici*, VI, Zagreb, 2010., str. 70-75.

¹⁵⁷ Usp. npr. A. ŠONJE, *Ostaci antičkih utvrda u kvarnerskom i podvelebitskom području*, *Pomorski zbornik*, 13, Rijeka, 1975., str. 284-285. – Ž. TOMIČIĆ,

Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Odjela za arheologiju*, 5-6, Zagreb, 1989., str. 29-53. – Ž. TOMIČIĆ, *Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u velebitskom podgorju*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. XXIII, Zagreb, 1990., str. 139-162 te literaturu u B. ŠILJEG, *Vojna arhitektura Justinijanovog doba na sjevernom Hrvatskom primorju*, magistarski rad, Zagreb, 2001., str. 110-119.

¹⁵⁸ M. KATIĆ, *The Late Antique town on the eastern Adriatic coast*, *Histria Antiqua*, 11, Pula, 2003., str. 451, 455.

¹⁵⁹ M. ANČIĆ, *From the Carolingian Official*, str. 10, primjerice, smatra da je »odlazak Gačana s bojnog polja kod Kupe 819. pri susretu s Ljudevitovim snagama protumačen kao pobuna protiv carskog autoriteta« te je stoga »podvrgavajući u sljedećoj fazi Gačane svojoj vlasti Borna istodobno restaurirao i carski autoritet, a kroz novu titulu *ducis Dalmaciae atque Liburniae* dobio i pravno pokriće proširenja svoje kneževske vlasti«. Za pregled triju osnovnih interpretativnih modela (Drinov - Mužić, Šišić - Ančić, Rački - Katičić) proizašlih u historiografiji iz takve Bornine intitulacije v. D. DZINO, *Becoming Slav*, str. 184. Usp. također uravnotežen osvrt u Д. Е. АЛИМОВ, *Borna dux Guduscanorum: К вопросу о характере княжеской власти в Далматинской Хорватии в первой четверти IX в, Европа: международный альманах*, 6, Тюмень, 2006., str. 5-21.

Guduskanima kao dominantnoj gentilnoj osnovici na teritoriju koji je knez sebi *iterum* podvrgnuo oko 820. godine. Neovisno, dakle, o dilemama ubicira li se taj teritorij u dolinama Gacke ili Guduče, u oba slučaja radi se o području Liburnije, u opsegu te pokrajine koji je - kako je već navedeno - utvrđen konstitucijom konventa na prijelazu stare u novu eru, uzdržan kompetencijama zajedničkog prefekta Liburna i Japoda tijekom dezidijatsko-breučkog ustanka te proslijeđen u sljedeća stoljeća upravnom tradicijom prokuratorske provincije Liburnije i konvencija suvremenih geografa, sve do ostrogotskog razdoblja koje je perpetuiralo navedenu podjelu. Zaključak o Guduskanima kao plemenskom supstratu koji se krije iza dijela Bornine titule s liburnskom tradicijom neće moći osporiti ni eventualna buduća preciznija određenja njihova pripadnog teritorija, bila ona usmjerena ka Pokrčju ili dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti (Gacka, Lika, Krbava).

Ono što je unutar ovog kompleksa problema barem jednako važno istaknuti jest neizbježan zaključak da ovako proširena Bornina titula s područjem koje smo ocrnali kao »Tarsatičku Liburniju« nije imala i nije mogla imati nikakve sadržajne, državno-pravne ili semantičke veze¹⁶⁰. Sve što je dosad

¹⁶⁰ Takvo se mišljenje M. Suića zasnivalo na pobijanju Šišićevog gledišta o Gačanima kao stanovnicima Liburnije te susljednom povezivanju Liburnije franačkih izvora s antičkim skardonitanskim konventom. Dok je prvotno kategorički tvrdio kako »ova zajednička pripadnost istom konventu nije dovela do stapanja tih dvaju plemena«, što je »potpuno opravdano, ako se ima na umu značaj i uloga juridičkog konventa, koji svojim djelovanjem nije bitno utjecao na razaranje društvenih institucija domaćeg stanovništva« te »Gacka, a s njom i Gačani, nikada se nije nalazila u sklopu Liburnije, pa ni u rimsko doba« (M. SUIĆ, *Granice Liburnije*, str. 280, 285), potom je pretjerano naglašavao distinkcije između većeg, matičnog dijela antičke Liburnije koji je u ranokarolinškom razdoblju uključen u Borninu Dalmaciju, s jedne strane, te manjeg, perifernog dijela te iste Liburnije, s druge strane, završno konstatiravši da razloge za kontinuitet liburnskog imena u ranom srednjem vijeku valja tražiti na području kvarnerskog primorja, a ne u većem dijelu te pokrajine koja je odavno bila pretopljena u Dalmaciju (ali je sačuvala svoj poseban karakter). Sve navedeno dovelo je, na kraju, Suića do zaista neobičnog zaključka kako je Borna početkom 9. stoljeća svoj legitimitet crpio iz titule koja se odnosila na Tarsatičku Liburniju (a koja je, po Suiću, izričito obuhvaćala kvarnerske otoke i sučelno kopno od Raše do Crikvenice ili Senja)! – radilo bi se o daru franačkog cara vazalu za vjernost iskazanu prilikom Ljudevitovog ustanka: »onaj dodatak *atque Liburniae* označuje teritorijalno proširenje Bornina

izneseno pokazuje da Tarsatika i njeno okružje s jedne te ostatak Liburnije s druge strane, od razdoblja kasnog principata nadalje stupaju zasebnim pu-

suvereniteta nad tek pripojenim područjem«. Usp. M. SUIĆ, *Granice Liburnije*, str. 286-287, 288 (citat). Problem je na sličan način artikulirao još S. ANTOLJAK, Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom?, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*, 19, Скопје, 1967., str. 130, navodeći iscrpno sve izvore u kojima se Liburnija podrazumijeva kao zaseban entitet, iako zaključno uobličava neprihvatljivo mišljenje da je »Liburnija bila pod direktnom franačkom vlašću i odijeljena od Dalmatinske Hrvatske sve do 820. godine, kada ju je Ludovik Pobožni zbog učinjenih usluga i odanosti Borne prema njemu podvlastio tome knezu. Borna je onda dodao svome naslovu 'dux Dalmatiae' i 'atque Liburniae'«. Tome je svakako doprinijela činjenica što u tijekom posljednjih četiriju desetljeća jedinoj sintezi povijesti antičke Dalmacije (J. J. WILKES, *Dalmatia*) problem separatnosti Liburnije nije bio dostojno valoriziran. Usp. opravdane kritike: J. ŠAŠEL, J. J. Wilkes: *Dalmatia*. London: Routledge and Kegan Paul 1969. (History of the Provinces of the Roman Empire [2]), *Arheološki vestnik*, XXI-XXII, Ljubljana, 1970.-1971., str. 301-302.

Kasnije je Suić ipak napustio svoje prvobitno gledište i suglasio se s viđenjem o »integraciji« Japudije s Liburnijom, pri čemu je odlučujuća prevaga bio natpis spoliran u Veroni (CIL V, 3346) sa spomenom rimskog dužnosnika nadležnog za Liburne i Japode tijekom velikog batonskog ustanka u Iliriku od 6. do 9. godine: »U našem natpisu *Iapudia et Liburnia* čine sintagmu koja će ubrzo steći posebno značenje, kao jedna posebna dvoimena oblast u sklopu Ilirika odnosno Dalmacije, koja je imala, između ostaloga, i poseban fiskalni tretman, ali i neke druge po kojima se potpuno izjednačila s Liburnijom, tj. stekla sve one privilegije koje su Liburni stjecali počevši od vremena dolaska pod rimsku vlast« (M. SUIĆ, *Liburnija i Liburni*, str. 63; usp. također B. OLUJIĆ, *Povijest Japoda*, str. 200). Veronski natpis epigrafičko je svjedočanstvo o privremenoj liburnsko-japodskoj obrambenoj zajednici kao posebnoj vojnoj i administrativnoj organizaciji, i potvrda vrlo ranog zasebnog tretmana takve »šire« Liburnije u sklopu provincijalnog ustroja. Drugi moment koji je, čini se, presudno utjecao na promjenu Suićeva mišljenja o kontinuitetu historijskih granica Liburnije, bile su signifikantne vijesti aleksandrijskog geografa Klaudija Ptolemeja iz 2. stoljeća, kojima se nije služio u radu o povijesnim granicama Liburnije iz 1955. godine: »Za geografa Ptolemeja Japudija je *de facto* kontinentalna oblast Liburnije (*mesogeia*), a japodski su gradovi naselja te kopnene Liburnije« (M. SUIĆ, *Liburnija i Liburni*, str. 63; problem je autor našao u M. SUIĆ, *Nekoliko pitanja*). Nije se, međutim, osim usputno (M. SUIĆ, *Hijeronim*, str. 253, bilj. 201), više izjašnjavao o kompleksu pitanja vezanih uz pojavu i sadržaj prvih oblika državne organizacije na tlu hrvatske sklavinije.

tovima, da bi svoj administrativni i stvarni razvitak nakon 812. godine zaključile u različitim kulturno-političkim ambijentima - jedna u sastavu bizantske pokrajine, druga kao dio sklavinije pod franačkim protektoratom. Čini se da je jedinom inovacijom u tom prilično pravocrtnom razvoju ostalo pridruživanje dvaju najvećih kvarnerskih otoka vojno-obrambenoj oblasti koja je već dugo obilježavala nasuprotno kopno zaljeva; no taj potez se ne može smatrati toliko strukturalnom promjenom koliko prirodnim nastavkom već uznapredovalog procesa kastrificiranja i militariziranja širega tarsatičkog agera. Njime je taj krajnji potez liburnskog kopna u krajnjoj liniji samo još čvršće vezan uz susjedne velike sjevernojadranske otoke unutar istovjetne organizacijske jedinice, Tarsatičke Liburnije, te nema naznaka da će njihova uzajamna povezanost biti značajnije poremećena sve do franačko-bizantskog sukoba na Jadranu početkom 9. stoljeća.

Na koncu, i događaji oko Tarsatike godine 799. kako smo ih razložili na temelju dostupnih vrela upućuju jednako tako da je Bizant pokušajem franačkog prodora istočno od Raše osjetio povrijeđenima svoje vitalne interese na tom okraju kvarnerskoga kopna - ozbiljno narušene franačkim zauzimanjem Istre već desetak godina ranije - tako da je reakcija morala biti više nego očekivana.

Najzad, u nepunom desetljeću nakon Aachenskoga mira, ne može se ni očekivati da bi predvodnik dokazano profranačke političke formacije kao legitimacijsku oznaku svoje vlasti koristio teritorij, čiji je veći dio od 812. godine i formalno i stvarno podvrgnut bizantskoj jurisdikciji - to su *civitates maritimae* kvarnerskih otoka s njihovim starim agerima. Čak i ukoliko pretpostavimo da su neki dijelovi tog teritorija izvan otočkih zajednica Krka i Cresa na neki način doista bili pridruženi Borninoj vladavini, parcijalna legitimacija kneza »kopnenim« dijelom Tarsatičke Liburnije od Raše do Crikvenice ne čini se baš vjerojatnom.

Stoga konstatacije poput one nedavne D. Alimova kako je »zbog toga (sc. zbog nasilne smrti markgrofa Erika kod Tarsatike na liburnskom primorju, op. a.) prostor kasnoantičke provincije Liburnije, u čijoj se unutrašnjosti nalazila guduskanska zajednica, igrao nemalu ulogu u razdoblju borbi Franaka s Avarima«¹⁶¹, tek s djelomičnom točnošću osvjetljava

vaju ulogu kasnoantičkoga upravnog ustroja i prostorne organizacije zapadnoga Balkana u ranosrednjovjekovnim etnogenezama. I to ne, ponovimo, jedino zato što sâmo područje *gentis Guduscanorum* nije još uvijek pouzdano ubicirano ili zato što je sagledavanje događaja oko Tarsatike 799. godine isključivo u okvirima franačko-avarskog sukoba tek jedna od historiografskih interpretacija, već i zato što - mnogo važnije - mikroregionalna Liburnija sa središtem u Tarsatici (*Liburnia Tarsaticensis*) i istoimena veća i starija pokrajina (*Liburnia*) na čijem se krajnjem zapadnom odvjetku nalazi ona prvospomenuta još od kasne antike, predstavljaju odjelite vojno-političke jedinice, sa zasebnim funkcionalnim smislom i različitim povijesnim razvitkom. Zato njihovi potvrđeni kontinuiteti u ranome srednjem vijeku nužno uvjetuju i različito tretiranje jedne i druge društveno-političke formacije u histo-

немаловажную роль в период борьбы Франков с Аварями» – Д. Е. АЛИМОВ, Полития Борни: *Gentes и Herrschaft в Далмации в первой четверти IX века, Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1 (9), Санкт Петербург, 2011., стр. 117. U tom najnovijem prilogu autor podastire mišljenje o, u teritorijalnom smislu, dvojakom karakteru Bornine vlasti: njegov su *ducatus*, prema mišljenju ruskoga povjesničara, sačinjavala dva politička entiteta - onaj sklavinije Hrvatske u užem smislu, sa centrom na kninskom području, te *Guduscani* na području Gacke. Potonji bi predstavljali separatnu *natio*, čiji identitet ni na koji način nije bio povezan uz onaj Hrvata. Borna bi, naprotiv, bio poglavar Hrvata, heterogene grupacije postupno prerasle u etnopolitičku zajednicu pod vodstvom kristijanizirane vojne elite, čiji se kolektivni identitet izgrađivao opozicijom prvo prema avarskoj, a poslije i prema franačkoj vrhovnoj vlasti. Alimov se tek usputno osvrće na problem teritorijalne legitimacije Bornine vlasti Liburnijom - ne jedino Dalmacijom - propustivši uočiti razliku između pojmova *Liburnia* i *Liburnia Tarsaticensis*: »Как показал Н. Лабус, именно в контексте силового противостояния Франкского государства и Аварского каганата логичнее всего рассматривать произошедшее в 799 г. близ Тарсатики в приморской части Либурии убийство фриульского маркграфа Эрика, о котором сообщается в 'Анналах королевства Франков'«. Уопће се не осврће на новije diskusije u hrvatskoj historiografiji oko problema ubicacije i identifikacije etnonima *Guduscani*. Alimovljevu, pak, mišljenju o gotovo posvemašnjem izostanku nalaza vojne opreme franačke provenijencije na prostoru Gacke kao dokazu drugačijega identiteta *Guduscana*, ujedno dokazu da se centar Bornine političke organizacije nalazio drugdje (prema autorovu mišljenju oko Knina), moguće je bez poteškoća suprotstaviti barem jednako uvjerljivu hipotezu da je ubicacija oblasti *Guduscana* na području Gacke bila neispravna.

¹⁶¹ »Следовательно, территория позднеантичной провинции Либурии, во внутренней части которой находилась гудусканская полития, играла

Sl. 8. Statt S. Veit am Pflaum vulgo Fiume oder Rieka, J. W. VALVASOR, Die Ehre deß Herzogthums Crain, Ljubljana, 1689., detalj s ostatkom zidina Claustra.

riografskim pogledima i interpretacijama. Sažetije rečeno, deplasirano je tumačiti važnost uloge Liburnije u formaciji hrvatske sklavinije događajima koji su se odveli u Tarsatičkoj Liburniji, budući da je riječ o drugoj jedinici, različitih razloga i kronologije postanka, pod drugačijim režimom i navlastita razvojnog puta. Srž problema je, dakle, u nedovoljno preciznom razlučivanju istoimenih političkih jedinica. S druge strane, bez obzira na problematiku ubikacije *gens Guduscanorum*, gotovo je posve pouzdano da se njihovo plemensko stanište - bilo ono na području Gacke ili u zapadnom Pokrčju - u svakom slučaju nalazilo na prostoru klasične i kasnoantičke Liburnije (a ne na prostoru Tarsatičke Liburnije), što bi u kontekstu promatranja subordinacije tog područja knezu tituliranom kao *dux Liburniae* mogao biti izuzetno rječit putokaz. Njime bi se, u krajnjoj liniji, moglo dati zadovoljavajuće tumačenje izvorišta Borninih »liburnskih« teritorijalnih legitimacija.

Ne ulazeći na ovom mjestu dalje u kompleksno pitanje oficijelne nomenklature Borninih vladarskih područja, upozorit ćemo jedino na činjenicu, dosad neuočenu u historiografiji, da Rižanski placit (*Placitum Rizianense*), zapisnik skupštine sazvane oko 804. godine da bi se bilateralno riješili sporovi između istarskog stanovništva i predstavnika nove, franačke vlasti, također potvrđuje postojanje predodžbe o 'Dalmacijama' u suvremenoj jezičnoj praksi. Jedini sačuvani primjerak tog pravnog dokumenta, *Codex Trevisanus* (Archivio di Stato di Venezia, c. 21-32), nedvosmisleno upućuje da su protagonisti skupa imali predodžbu o dvojnomo nazivu susjedne zemlje. Izričajem konkordiraju sva relevantna izdanja Placita (Kandler, Udina, Manaresi, Petranović-Margetić):

Omnes istas angarias et sup(er)postas quae predictae sunt violenter facimus quod parentes nostri nu(m)quam fecerunt; vnde omnes d(e)uenimus i(n) paup(er)tate(m) et d(e)ridet nostros parentes et

*c(on)vicinj nostri Venetias et Dalmatias et(iam) Greci sub cuius antea fuimus potestate*¹⁶².

Vrlo je, nadalje, indikativno što će, istih tih godina, akvilejski patrijarh Paulin († 11. siječnja 802.) u svojoj *Tužnoj pjesmi* posvećenoj nasilnoj smrti markgrofa Erika također rabiti pluralni izričaj imena pokrajine:

6. *Barbaras gentes domuit sevissimas,
cingit quas Drauva, recludit Danubius,
celant quas iunco paludes Meotides,
ponti coartat quas unda salsiflui,
Dalmatarum quibus obstat terminus;*
(...)

8. *Libicum litus, quo redundant maria,
mons inimice, Laurentus qui diceris,
vos super umquam imber, ros nec pluvia
descendant, flores nec tellus purpureos
germinet, humus nec fructus triticeos*¹⁶³;

¹⁶² »Sve te radove i dodatne već spomenute namete prisilno činimo, što naši preci nisu nikad činili; zbog toga smo svi pali u siromaštvo pa nam se rugaju naši rođaci i susjedi u Veneciji i Dalmaciji, a i Grci pod čijom smo vlašću bili ranije« – L. MARGETIĆ, Pravni aspekti Rižanskog placita, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, XXVI/2, Rijeka, 2005., str. 649-650. U Margetićevu hrvatskom prijevodu nije poštovan plural *Dalmatias*, kao ni u talijanskom prijevodu A. PETRANOVIĆ, A. MARGETIĆ, Il Placito del Risano, *Atti del Centro di ricerche storiche Rovigno*, XIV, Trieste - Rovigno, 1983-1984, str. 67, što je tim začudnije jer autorice donose i faksimil kodeksa u prilogu (74, ovdje Cod. Trev. c. 22 v.).

Ova se neobičnost ne može objašnjavati prepisivačevim propustom, tj. povodenjem za dočetak pluralnog oblika *Venetias* u tekstualnoj transmisiji rukopisa, jer je na drugom mjestu (L. MARGETIĆ, Pravni aspekti, str. 647-648 = A. PETRANOVIĆ - A. MARGETIĆ, Il Placito, str. 64-65) distinkcija između množine *Venetiae* i jednine *Dalmatia* vrlo jasna i dosljedna: *Ambulamus nauigio i(n) Venetias, Raue(n)na(m), Dalmatia et p(er) flumina quod nu(m)q(uam) fecimus* (također prevedeno bez komentara: »Ladama idemo do Venecije, Ravene, Dalmacije i po rijekama, što nismo nikad činili«). Drugim riječima, kao i kod Anonimnog Ravenjanina, u izričaju Rižanskog placita *Dalmatia*, *-ae* i *Dalmatiae*, *-arum* gotovo su sinonimi, ali svijest o dvojnog identitetu te pokrajine još postoji u oficijelnoj frazeologiji.

¹⁶³ *Gradivo*, I, str. 363-364, br. 329. U izričaju *Dalmatiarum* potpuno se međusobno podudara cjelokupna rukopisna tradicija Paulinove pjesme: *Codex Bernensis 455* (10. stoljeće), *Codex Bernensis 394* (10. stoljeće), *Codex Parisinus Latinus 1154* (kraj 9. stoljeća). *Libicum litus* kojim se otvara osma strofa razrješuje se u *Liburnum litus*, a kraći oblik upotrijebljen je iz metričkih razloga.

Sl. 9. Ptolemejeva Peta karta Europe (CLAUDIUS PTOLOMAEUS, *Geographia Universalis*, Basileae, 1540., Tab. VII).

Značajno je što u Paulinovom pjesničkom sastavku, kao i Rižanskom placitu (804.), posjedujemo dva literarna vrela kronološki vrlo bliska Erikovoj pogibiji (*Versus Paulini de Herico duce* morao je biti sastavljen između 799. i 802.) i drugim izvorima koji nju spominju. Barem jednako veliku važnost treba posvetiti činjenici da se radi o tekstovima koji se pretežito i prvenstveno odnose na aktualnu lokalnu geografiju, dobro poznatu kako sudionicima skupštine tako i čedadskom prvosvećeniku. U slučaju Rižanskog placita, štoviše, tekst je posve utilitarne prirode, negirajući stoga potrebu za učenicim rječnikom i posezanjem u antičke geografske priručnike. Tu doista nema mjesta antikizirajućem stiliziranju izrazâ. Spomenuta dva izvora, dakle, upućuju na Dalmaciję kao na konkretnu stvarnost, u čijem se dvojnog nazivlju bez teškoća mogu prepoznati *Dalmatia et Liburnia*, s nešto kasnijim preciznim povijesnim potvrđama. Vrlo se mogućom čini pretpostavka o čuvanju tradicije starog dvoimenog naziva pokrajine kako u Bizantskoj Dalmaciji¹⁶⁴, tako i u susjednoj kneževini Borne i njegovih nasljednika.

Okolnost što nakon smjene na kneževskom tronu 821. godine, kada je ustoličen Bornin nasljednik Vladislav, nema daljnjeg traga liburnskoj tradiciji u vladarskoj titulaturi, nipošto ne umanjuje važnost činjenici da se dominantniji član tog dvostrukoga

¹⁶⁴ O tome I. BASIĆ, *Dalmatiae, Dalmatiarum* u jadranskoj historijskoj geografiji, izlaganje na međunarodnom znanstvenom skupu *Illyrica antiqua II. In honorem Duje Rendić Miočević*, Šibenik, 12-15. rujna 2013. (u pripremi).

Sl. 10. Ptolemejeva Peta karta Europe (Claudii Ptholemaei Alexandrini liber geographiae cum tabulis et universali figura et cum additione locorum quae a recentioribus reperta sunt diligenti cura emendatus et impressus, Venetiis, 1511., str. 130).

teritorijalnog naziva, *Dalmatia*, i dalje nastavlja rabiti kao sinonim za vladavinsko područje Trpimirovića, očigledno potiskujući manje eksponiranu Liburniju. Na takvu konstataciju upućuje *Zemljopis* engleskoga kralja Alfreda Velikog (871.-899.), tj. anglosaska redakcija opće povijesti Pavla Orozija (5. stoljeće) obogaćena izvornim ranosrednjovjekovnim podacima. Hrvatska se, naime, kneževina devetoga stoljeća u tom zemljopisnom djelu pod imenom *Dalmatia* javlja na više mjesta, i to bez iznimke u aktualnom značenju, u suvremenoj zemljopisnoj i političko-administrativnoj porabi. Unutar Alfredova zemljopisa razlučena su dva sloja u kojima se javlja ime *Dalmatia*: stariji, kasnoantički i mlađi, suvremen obradbi iz kruga engleskog kralja. U potonjemu sloju taj naziv »u aktualnoj primjeni označuje zemlju Hrvata pod vlašću njihova kneza«, dokazujući »kako je Dalmacija u Alfredovo doba bilo ime kojim se označivala aktualna politička tvorba«¹⁶⁵. Prema tome, raspoložemo mjerodavnim, izvornim vrelom koje jednoznačno opisuje hr-

vatsku sklaviniju 9. stoljeća pod imenom *Dalmatia*, nastalim neovisno o klasicizirajućim tradicijama franačke analistike ranijega doba. Trebati će, stoga, temeljito preispitati ona gledišta koja propitkuju praktičnu uporabu ovog prostorno-zemljopisnog pojma u oficijelnom, administrativnom nazivlju, točnije u prepoznatljivosti zemlje i njena identiteta (identiteta njenih vladajućih elita) u dodiru s inozemnim političkim i kulturnim krugovima¹⁶⁶.

Pokazuje se, na koncu, kako u slučaju pokrajinskoga imena *Dalmatia* tijekom 9. stoljeća ipak po svemu sudeći nije riječ o učenoj konstrukciji karolinških dvorskih krugova, nego o nomenklaturi urasloj u aktualnu jezičnu praksu političkog života na mnogo široj bazi, omogućavajući da sklavinija pod tim imenom bude »međunarodno« prepoznavana. Iza vokabulara karolinške renesanse, sudeći po svemu, nipošto ne stoji imaginarna geografija jer se vidi da njeni pojmovi nisu, kako je to formulirala N. Klaić, »rezultat maglovitih pojmova franačkih analista o prilikama i političkim granicama na tadašnjem Balkanu«¹⁶⁷. Jasna distinkcija među različitim slavenskim populacijama i njihovim političkim protoformacijama bila je od velikoga značaja za franački dvor upravo zbog vojnih i političkih interesa te države na zapadnom prostoru nekadašnjeg Ilirika.

10. Zaključna razmatranja

Naposljetku, valja zaključiti da pregled izvora vezanih za Tarsatiku ukazuje da bi dodatno trebalo promisliti je li njena kasnoantička i ranosrednjovjekovna povijest doista bila ispunjena kataklizmičnim događajima ili se radi o povijesti dugovječnoga grada koji se zatekao u sjeni nedostatka nalaza. Na Peutingerovoj karti grad je istaknut kao značajno središte, baš kao i kod Anonimnog Ravenjanina. K tome, kako je pokazano, veoma se realnima čine pretpostavke da se u Tarsatici nalazilo sjedište biskupije, iako se dokazi za to mogu pronaći tek u falsificiranom dokumentu. Stoga se čini da se tarsatičku povijest ne može sagledavati bez uvažavanja okolnosti u kojima je ona postojala tijekom kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnoga doba. *Per analogiam* s drugim istočnojadranskim središtima i na temelju oskudnih podataka, njenu ranosrednjovjekovnu sudbinu moguće je rekonstruirati tek

¹⁶⁵ R. KATIČIĆ, *Dalmatia u zemljopisu Alfreda Velikoga, Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 30, Split, 2003., str. 90-91. Izvor su u noviju historiografsku literaturu (nakon davnašnjih studija F. Račkog), i to upravo ovim tumačenjem, uveli M. MATIJEVIĆ SOKOL - V. SOKOL, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, Zagreb, 2005. Komentirao ga je T. VEDRIŠ, *Histria i Hister* kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih geografa: prilog raspravi o spomenu Istre i Dalmacije u zemljopisu Alfreda Velikoga, *Histria*, 2, Pula, 2012., str. 55-114.

¹⁶⁶ Šire o problemu: D. DZINO, *Becoming Slav*, str. 200.

¹⁶⁷ N. KLAJĆ, Mate Suić, *Limitacija*, str. 193.

u kontekstu vojno-političkih prilika koje su obuhvatile cjelokupnu istarsko-dalmatinsku obalu Jadrana krajem 8. stoljeća i početkom 9. stoljeća. U tom smislu, Peutingerova karta, izrađena upravo u to doba, predstavlja prvorazredno svjedočanstvo o intencijama te politike.

Ako se Peutingerovu kartu prihvati kao vjerodostojan izvor, a njen sadržaj interpretira s razumijevanjem i uvažavanjem doba i mjesta njena nastanka, onda se čini da ona jasno svjedoči o nakanama te politike prema negdašnjem središtu vojno-administrativne cjeline koja se zatekla u užem spektru ranosrednjovjekovnog kartografa. Istodobno, podaci o pogibiji markgrofa Erika govore nam kakav je bio inicijalni odgovor, očito za otpor sposobne,

negdašnje Tarsatičke Liburnije. U pogledu toga, držimo da je Tarsatika u tim presudnim trenucima svoje povijesti realno bila obilježena samoupravom kao prvenstvenom karakteristikom. Ona je, po našem mišljenju, održala kontinuitet administrativnog ustroja koji je nasljeđovala iz kasnoantičkoga doba i to u istom geografskom rasponu, prostirući se od Raše do *Ad Turres*.

Naposljetku, nadamo se da će ova skica tarsatičkog kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnog povijesnog razvitka u budućnosti biti nadopunjena arheološkim otkrićima koja već i u dosadašnjem obimu ukazuju na ispravnost određenih pretpostavki, poglavito onih koje se tiču značaja grada u vojnom i crkvenom pogledu.

* Rad je proistekao iz izlaganja predstavljenog na ciklusu predavanja o kasnoantičkoj palači u Polačama na Mljetu i Peutingerovoj karti koji se od 25. do 26. listopada 2010. održavao u Institutu za povijest umjetnosti (Centar Cvito Fisković) u Splitu. Njegova sažetija inačica objavljena je na talijanskome jeziku u T. TURKOVIĆ - I. BASIĆ, *Nuove conoscenze sulla Liburnia Tarsaticensis nel contesto dello studio delle fonti geografiche, Atti del Centro di ricerche storiche Rovigno*, XLI, Trieste - Rovigno, 2011., str. 49-102. Ovdje je taj tekst uvelike proširen (za više od trećine u odnosu na prvobitni opseg) te dopunjen kvalitativno novim spoznajama i argumentacijom. Konačni su zaključci ostali nepromijenjeni.

Tin TURKOVIĆ, Ivan BASIĆ

Tardoantica e altomedievale Liburnia Tarsaticense (*Liburnia Tarsaticensis*) nel contesto dello studio delle fonti geografiche

Il lavoro rappresenta un tentativo di analisi onnicomprensiva della storia tardoantica e altomedievale di Tarsatica dall'aspetto delle fonti disponibili e dall'aspetto geopolitico vigente tra il II e il X secolo. Particolare attenzione è stata dedicata al chiarimento delle strutture amministrative e di potere nel cui ambito geografico è venuta a trovarsi Tarsatica nel citato periodo. Le conclusioni che derivano dall'analisi delle fonti contraddicono la percezione finora esistente riguardo ad eventi catastrofici per

i quali si supponeva che per due volte avessero interrotto il corso della vita di Tarsatica. Il lavoro è stato già pubblicato nella forma più concisa (T. TURKOVIĆ, I. BASIĆ, Nuove conoscenze sulla *Liburnia Tarsaticensis* nel contesto dello studio delle fonti geografiche, *Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno*, XLI, Trieste-Rovigno, 2011, pp. 49-102), mentre qui è molto arricchito con le considerazioni ulteriori e approfondite.